

MÁSODIK SZAKASZ.

A KERESZTÉNYSÉG BEFOGADÁSA ÉS A KIRÁLYSÁG MEGALAPÍTÁSA.

1. Az ország viszonya a nyugati államokhoz. A vezéri hatalom királyi lesz.

Térítők és telepedők Géza alatt. 992—997.

Géza vezér uralma kettős tekintetben fontos. Először, mert alatta a törzsfők tekintélye és a törzsi szervezet hatalma nagyon is elgyengült, míg a középponti hatalom monarchikus alakult, bár a királyi címet ő még nem viselte. A törzsfők közül csak egynek volt még független hatalma, a távol Erdélyben lakó Gyulának; a többinek (gyula, kende) hatalma, úgy látszik, nagyobb rázkódtatások nélkül tűnt el.

Uralma azonban azért is fontos, mert Géza megértvén a korszellemet, a keresztény hitet — ha nem is annyira hitbuzgóságból, mint politikai számításból, országába befogadta és a Nyugatot zaklató kalandokat abba hagyta. Fölsimerte, hogy nemzetünkre nézve életkérdés, hogy megbarátkozzék a kultúrával meg a kereszténységgel, ha nem akar a hunok és avarok sorsára jutni. — Azt beszélik, hogy Géza vezér erélyes neje, (az erdélyi Sarolta? v. a lengyel Belekregina, keresztény nevén: Adelheid) már keresztény hitű volt és hogy ő vette rá Gézát a keresztény térítők befogadására. Annyi bizonyos, hogy I. Ottó német császár, az augsburgi győző, megtudván

Géza.
972—997.
A fejed. hatalom
erősödése.

Géza békés szándékát, Brunó, verduni püspököt küldé hozzá, mit Géza 973-ban a fényes quedinburgi birodalmi gyűlésre 973. menesztett követséggel viszonzott. Ez a követség aztán békét szerzett Magyar- és Németország között és megnyitotta hazánk határait a nyugati keresztény világ előtt. El is jött több olasz és német ajkú hittérítő, így a sváb származású Wolfgang, querfurti Brunó és több más, Piligrim passáu püspöktől küldött szerzetes, akik a szlovén papoktól kezdeményezett munkát folytatták. [Volt-e és mekkora része a görögkeleti egyháznak is része a magyarok megtérítésében, vitás kérdés.]. Legtöbbször buzgólkodott Piligrim püspök az ügy iránt, mert ez a nagyravágyódó főpap a magyar egyházat a lorchii (lauriacumi) püspökség költött jogcímén a maga főpapi fenhatósága alá szerette volna hajtani. Több sikerrel dicseke-

Az első kereszt.
térítők.

Szt. Adalbert. dett sz. *Adalbert*, a prágai püspök és valószínű, hogy ő keresztelte meg magát Gézát is, szintűgy kis fiát, Vajkot, ki a keresztségben az István nevet nyerte (a 985—989 év körül). De Gézát inkább számító esze, mintsem erkölcsi szempont vezetett és a keresztény Isten nem igen szorította ki szívéből a régi pogány istenek emlékét. Átlátta, hogy a nemzet fenmaradásának érdekében át *kell* térnie a ker. hitre, de azért nem szakított teljesen az ősi vallással. A további térítés művét a *bencések*re bízta, kik nálunk is érdemes úttörői lettek a műveltségnek. Számukra tette le a pannonthalmi apátság alapkövét.

István herceg. A keresztény Európával való barátságos viszonynak meg-szilárdítására Géza családi köteléket is teremtett a maga és egy német fejedelmi család között: a 996. év körül megkérte fia, István számára, az elhalt Henrik, bajor herceg leányának, *Gizellának* kezét. E házasság révén fejedelmi családunk a régibb európai dinasztikiák közé lépett. — A bajor hercegasszonnyal több német lovag jött hazánkba, kik Gézát és fiát tanácsukkal és kardjaikkal hathatósan támogatták. Ezen lovagok közül ismeretesebbek: Adeodat (István nevelője), Wezelin, wasserburgi gróf, Hunt és Pázmán (Poznán) testvérek, akiktől több híres magyar család származtatja magát. Miután Géza a keresztény műveltségnek ilyformán kaput nyitott és nemzetének jövőjét biztosította, ami legfőbb érdeme, 997. elején meghalt.

2 A katolikus egyház szervezése. Az ősi vallás ellenhatása.

István, mint vezér (997—1001) és király (1001—1038).¹

Történelmünk alakjai között alig van egy, kivel többet foglalkoztak volna, mint a független magyar királyság és a magyar kath. egyház megalapítójával. Különböző időben, különböző felfogással majd a szentet, majd az államférfiút dicsőítették személyében. Hogy mennyit köszön a keresztény egyház az ő apostoli buzgóságának, ország-világ tudja; politikai működéséről ellenben nincs világos képünk, mert elődeink megszokták, hogy a XIII. századig fennállott ősi intézményeket, tehát mondhatni az egész régi magyar alkotmányt Istvántól származtatták.

István.
997—1038.
Feladata.

Gézának zord alakját 997-ben a még ifjú korú István váltá fel a trónon. Mint az ezredik év küszöbén megindult vallásos felbuzdulásnak szülöttje és a *chiliasmus* hive, saját

¹ A szent Istvánról szóló fejezetek átdolgozásában egyháztörténeti tekintetben első sorban Rajner Lajos, Karácsonyi János, Kollányi F., Békefi Rem., Závodszy L. és Erdélyi László, alkotmánytörténeti szempontból pedig Timon Ákos és Ferdinándy Géza időközben megjelent munkáira kellett tekintettel lennem.

szavai szerint, legelső feladatának tartotta. «a katolikus apostoli hitnek megvédését és terjesztését». Ésszel és szívvvel karolta fel a keresztény vallást, örömet teljesítette mindazon kötelességeket, melyeket az egyház a fejedelmek elé szabott; úgymint: fentartani a békét, igazságot szolgáltatni, védeni az özvegyeket és árvákat, mindennek előtt azonban oltalmazni és gyarapítani az egyház szellemi és anyagi érdekeit. Mindezeket István csakugyan az apostol lángbuzgóságával teljesíté és súlyos feladatát, melynek sikeres megoldásától nemzetünk jövője függött, jó szóval és példával, ha pedig kellett, karddal és erőszakkal megoldotta.

Mindenek előtt választania kellett a nyugati vagy keleti ^{István Rómához} ker. egyház között, *István a Nyugathoz fordult*, nemcsak ^{fordul.} azért, mivel Byzancztól a déli szlávok széles öve választá el országát, hanem azért is, mert a középkor népei a római pápákban tisztelték a ker. egyház fejét, szt. Péter utódait. A pápák jó indulatától és elismerésétől tehát sok függött. Ha a pápához (s nem a német császárhoz) fordult, elkerülte egyúttal azt a veszélyt, hogy a fiatal magyar egyház esetleg valamely német érsek, közvetve tehát Németország (III. Ottó császár) fenhatósága alá kerül. Ezekből az okokból *István* követét, *Asztrik* (Ascrie, Asrie) pécsváradi apátot nem III. Ottó ^{Asztrik követ-sége.} császárhoz, hanem II. Szilveszter pápához küldte, aki éppen akkor Ravennában időzött, (amint ezt Hartvicus püspök életrajzírója és Thietmar német koriró megegyezőleg elmondják). Szilveszter pápa, aki úgys azon fáradozott, hogy a pápai hatalmat az ábrándos jellemű Ottó rovására öregbítse, ebbeli céljának elérésére nagyon alkalmas eszközt látott a magyar egyház függetlenségében. Megerősítvén tehát Istvánnak eddigi intézkedéseit, nemcsak a *kért királyi koronát és címet küldte meg neki*, hanem a százados tradíció és szokásjog szerint *apostoli követségi, főkegyúri joggal is felruházta*, úgy hogy István és utódai a magyar egyházat teljesen szabadon rendezhessék. A koronával István magát mint első magyar király ^{Koronázás} az esztergomi érsek által, fényes gyűlés jelenlétében, Eszter- ^{1001. aug. 15.} gomban megkoronáztatta.¹ ^(v. 17.)

¹ A mondottakra vonatkozólag több vitás kérdés kerülhet szóba. Hogy a Szilveszter pápa neve alatt forgalomba hozott *bull*a a legnagyobb valószínűség szerint késői hamisítvány, ma úgyszólván általánosan elfogadott nézet. — A magyar király *apostoli címét* egyébiránt nem szükséges a bullára visszavezetni; az a százados szokásjogon kívül a pápának 1758. kelt szentesítő engedélyén alapszik. — Néhány író (*Karácsonyi Ján., Rajner Lajos, Kollányi Fer.*) nemcsak a bulla hitelességét, hanem következképpen azt is tagadja, hogy szt. István 1000-ben apostoli hatalmat nyert volna, vagyis, hogy apostoli oldal-követ lett volna. Karácsonyi szerint István csak 1015 után kapott néhány rendkívüli, de csak az ő személyét illető egyházi kiváltságot, melynél fogva a püspököket kinevezhette. Abban valamennyi írónk

A magy. egyház
szervezése.

A térítés művéről s a magyar egyház berendezéséről csak annyit tudunk, hogy István az *esztergomi érsekségen kívül több (tíz?) püspökséget alapított*, és kegyúri hatalmánál fogva valamennyit be is töltötte.

A püspöki székhelyeken *káptalanok* alakításáról, *templomok* és *iskolák* építéséről gondoskodott. Esztergomban, Pécsen, Csanádon és Székesfehérváron különösen szép templomok létesültek; az utóbbi városban emelt négy sarktoronnyal ékesített bazilika alkalmasint az István sógora, II. v. szent Henrik német császár által alapított híres bambergi dóm mintájára épült. Gizella királyné pedig jámbor nők és apácák segítségével szent edényekről és öltönyökről gondoskodott. A térítés és keresztény műveltség terjesztése körül különösen a *kolostorok* buzgólkodtak, mint a bencések pannonhalmi, zobori, pécsváradi, zalavári, bakonybéli és csanádi kolostora, melyeket István fejedelmi bőkezűséggel megajándékozott. *Első papjaink* többnyire idegenek (szlovénok, németek, olaszok és talán görögök) voltak. Köztük, Asztrikon kívül, a velencei származású *Gellért* érdemel említést, kit István csanádi püspökké kinevezett. István, a korszellem uralkodó eszméit követvén, a főpapságot tekintélyes és befolyásos álláshoz juttatta; a királyi tanácsban annak tanácsával élt, kiváltságokkal, fekvő birtokokkal és jobbágyi néppel bőségesen ellátta és a papság számára a *tizedet* rendelte. Jeruzsálemben monostort, Rómában és Ravennában házat épített a magyar zarándokok számára, Odilóval, a híres clunyi apáttal pedig levelezés útján összeköttetésbe lépett. Sőt meglehet, hogy 1007 körül személyesen zarándokolt Rómába és viszont udvarában pápai követet fogadott.

A király és az
egyház.
Egyházi törvény-
hozás.

Vajjon volt-e szent Istvánnak főkegyurasági joga avagy sem, vitás kérdés.¹ Annyi azonban bizonyos, hogy István főpapok és főurakkal együtt részben *zsinatokon*, részben pedig Nagy Károly és Nagy Ottó példájára, a királyi tanácsban *hozta egyházi törvényeit*. Ezekben a vasárnapi munkát, a templomban való illetlen magaviseletet, a nőszöktetést, a feleség elhagyását tiltja, a gyónást, a bűntöt, a tized fizetését ellenben meghagyja. Minden tíz falunak templomot kellett építeni,

megegyezik, hogy István királyi hatalmát nem *hübér* alakjában kapta a szent széktől; ezt még azok is vallják, akik azt hiszik, hogy István 1031. országát a pápai széknak felajánlotta oly értelemben véve, hogy a pápa határozatait vallási dolgokban elfogadni és végrehajtani fogja.

¹ L. a megelőző jegyz. Akik az apostoli követség átruházását tagadják, következetesen a király egyetemes főkegyúri jogát is kénytelenek letagadni; ámde akkor a magán kegyúri jogot sem lehet a király főkegyúri jogából levezetni. A vitás nézetek két főképviselője *Kollányi Fer.*, A magán kegyúri jog (1906) és *Timon Ákos*, Magyar alkotmány és jogtörténet (3. kiad. 1906). Tájékoztatásul v. ö. *Rajner János* cikkét a Századokban 1907. 490. l.

a pogány hitet és szokásokat pedig súlyos büntetés terhe alatt eltiltotta. — A papság törvénykezési kiváltságot élvezte; világi bíró pörbe nem idézhette, adómentes volt és többrendbeli jövedelmet, így a tizedet is élvezte. Az egyház ki-
váltásai.

Akármilyen tapintatosan járt el egyébiránt István király, a pogány ellen-
a nemzet és különösen az alsó nép zöme, nem bírta egy-
szerre megszokni a kereszténységet és a vele karöltve járó hatás.
monarchiai rendet. Sokan azért gyűlölték az új vallást, mert
minden egyesre szokatlan terheket rótt, sőt a nemzetet ma-
gát is meg hasonlításba hozta ősi erkölceivel. Végre a régi
hitnek és szabadságnak Somogyban védője akadt, akit
(a későbbi Kézai) *Koppánnak* nevez. Ez volt az első fölke-
lés, melyben a nemzeti ügy a vallással szövetkezett és Koppány.
hazánkban a vallási mozgalmak mindvégig csak úgy váltak
hatalmasokká és félelmetessé, ha egyszersmind a politika
zászlaját is lobogtatták. — Istvánt nem riasztotta meg a
felkelés; a keresztény párttól és a jövevény lovagoktól
támogatva, a Veszprémet ostromló *Koppány* ellen indult,
kinek seregét szétverte, a csatában elesett vezérnek tetemét
rettentő például felnégyeltette, Somogy tizedét pedig foga-
dalma értelmében a pannonhalmi apátságnak szánta, mely
ezóta csakhamar felvirágozott. Nemsokára új ellenzéki közép-
pont támadt István nagybátyja, *Gyula*, (mások szerint Mihály) Gyula erdélyi
vajda.
erdélyi vajda udvarában. István azonban 1003-ban várat-
lanul a Királyhágón túl teremvén, a vajdát és két fiát el-
záratta, Erdélyt pedig szorosabban Magyarországhoz kap-
csolta. Együttal betört Moldvába, hol Gyulának szövetségesét,
a bessenyők khánját (Keán? Kaján?) megverte, ki a csatában
életét vesztette. Végül *Ajtonyra*, a déli vidék görög hitre tért
vezérére került a sor, ki a Köröstől Erdélyig és Viddinig
parancsolt és földjét II. Bazil byzanci császárnak akarta
átengedni. István ez alkalommal is sikerrel harcolt. — E hár-
mas csapás súlya alatt az ellenzék egyelőre megjuhászkodott,
de azért a pogányok, mint a jövő bizonyítá, a régi istenekbe
vetett bizalmukat továbbra is keblükben rejték. Keán.
Ajtony.

3. A királyság szervezése. Királyi hatalom. Királyi tanács és törvénytörvényhozás. Világi törvényhozás. Jogi és társadalmi osztályok. Várszervezet. Háborúk. Családi viszályok. István halála.

Vizsgáljuk közelebbről, hogyan szervezte szt. István király országát világi tekintetben. Midőn István király a magyar Szt. István mel-
állam és királyság megalkotásához hozzáfogott, csakhamar lőzi a hűbérrend-
felismerte, hogy a nyugati Európa monarchiáiban uralkodó szert.
hűbéri eszméket és intézményeket sommáson át nem ültet-
heti országába, mert hiszen ő nem akart gyöngye alattvalói
jóakaratótól függő hűbéres király lenni és mivel a hűbéri

Alkotásai nem
eredetiek.

eszméket a magyar nép gondolkozásmódjával és egyéni szabadság szeretetével nem lehetett volna megegyeztetni. Magát a saját korabeli hűbéri rendszert tehát mellőzte, de kölcsönvette a monarchikus alapelvet, magának követelte a felségjogokat és az udvar szervezésében, a kormányzás ágaiban és pénzeiben utánozta különösen Nagy Károly és közelebbi utódait, kiknek capitulare-jéit és több frankországi zsinat határozatait átültette. Erre vonatkozólag maga mondja törvénykönyvének bevezetésében: «Utánoztuk a régi és a mostani uralkodókat». Nem utánzott különben szolgailag, hanem a külföldtől kölcsönvetteket össze tudta olvasztani a nemzetben élő szellemmel.

Felségjogok.

A monarchikus elv érvényre jutásával a törzsi kötelék jelentősége, a nemzetgyűlésen résztvevő szabad emberek határozata eltörpült. Mindazon jogok, melyeket előbb a nemzetgyűlés gyakorolt, átszálltak immár a királyra. A nyugati fejedelmek példájára István is egyesíté kezében a legfőbb törvényhozói, bírói és hadúri hatalmat, szóval a *felségjogokat*. Ő hoz törvényt, ő szolgáltat igazságot (avagy mások által gyakoroltatja bírói felségjogát); övé a háború-izenés és békekötés joga; ő tölti be mind a világi mind az egyházi főhivatalokat. Övé végre a törzsek közös birtokát képező, vár körüli földeken a *tulajdonjog*, melyet tetszés szerint hű embereire ruházhat.

A király hatalma
korlátolt.

Sőt az ő hatalma nagyobb a korabeli nyugot-európai fejedelmekénél, mert nem kellett azt megosztania döllyfős hűbéres nagyokkal. De ha a király hatalma *alakilag* korlátlan, *tartalmilag* korlátolt, mert hadi, adózási és törvénykezési téren nem rendelkezett korlátlanul a nemzet szabad tagjaival, akiknek régi jogait kénytelen tiszteletben tartani, akik szabadon jelenhettek meg az udvarban avagy mint a királyi tanács tagjai érvényesíték befolyásukat.

Udvari tiszt-
ségek.

Azon udvarát környező férfiak sorából, akik királyi jogainak gyakorlásában segítettek, nevezendők: 1. a *nádor* vagy *nádorispán* (Comes palatinus), a német Pfalzgraf hasonmása, kinek működése eleintén az udvarra szorítkozott, ahol helyetese is volt: a kisebb *udvari ispán*; 2. az *udvar vagy ország-bíró*; 3. a *tárnokmester* (tavernicus, magister tavernicorum, a királyi kincstár és jövedelmek kezelője; 4. a *Notarius*, (később kancellár), a kir. kancellária feje. Maga a kancellária jó sokáig vajudó állapotban lehetett és az okleveleket esetről-esetre, más-más országok formulás mintái szerint jól-rosszul készültek. — Ezek voltak a központi kormány kezelői, a király fő magántisztviselői (csak utóbb emelkedtek *országos, közjogi* méltóságokra); ezek voltak rendszeren a király körül, ezek kísérték a gyakran vándorló udvart egyik helyről a másikra.

Kir. tanács.

A király, bár övé volt a döntő szó, az általa kinevezett

főpapokból és a főurakból álló *királyi tanácsra* hallgatott (senatus regalis, concilium regale v. synodus), melynek tanácsát és véleményét szokta kikérni. *Törvényhozási joga* még ez idő szerint nem volt a kir. tanácsnak, ámbár a király a tanács közreműködésével hozta törvényeit. Legrégibb törvényeink e szerint királyi rendeletek, amelyeket a király a tanács meghallgatásával ad ki. Törvényhozás módja.

A nemzet többi szabad tagjai számára az úgyn. székes-Törvénynapok. fehérvári *törvénynapokat* tartotta a király, ahol evenként egyszer személyesen bíraskodott, törvényt szolgáltatott és az előtte megjelenő nemesek panaszait megvizsgálta, amint ezt a Karolingok az úgynevezett paderborni napokon tették. A nemeseknek nemcsak joga, hanem *kötelessége* e gyűléseken megjelenni, melyek a későbbi országgyűléseknek mintegy előképei, ámbár nem törvényhozással, hanem bíráskodással és igazságszolgáltatással foglalkoztak.

Szt. István és első királyaink világi törvényei leginkább Világi törvények. magánjogi és büntetőjogi természetűek. Betiltotta mindazokat a szokásokat, amelyek a kereszténység szellemével meg nem fértek és büntetéseket rótt tilalmainak áthágóira. Szigorú büntetéseket szabott különösen a *tulajdonjog* ellen vétőkre. Szabad ember csakúgy mint szolga, a harmadik lopás esetén halállal lakolt, szintúgy a gyilkos, de ez pénzen válthatta meg életét: a vérdíjat a törvény a vétkesnek társadalmi állásához és vagyoni viszonyaihoz szabta. A felségsértésben és hazaárulásban elmarasztalt vádlottat kivégezték, jószágait a király elkobozta. Szigorúan büntették az esküszegést, az erkölcs elleni kihágásokat, a nőrablást, legszigorúbban a verekedést, a fegyveres támadást, szóval a közbéke megzavarását («Aki kardot ránt, karddal végeztessék ki»). A gyakran ismétlődő perbe-idézés utóbb, szt. László óta pecsét átküldésével vagy hírnökök által történt; a perdöntő bizonyítás eszközei: az *eskü* (rendesen eskütársak és tanuk által), és szt. László óta az *istenítélet* (ordalia). Utóbbinak nálunk három fajtája volt szokásban: a vízpróba, a tüzes vaspróba és a bajvívás. A bűnösöket az ispánok parancsára a *pristaldusok* (poroszlók) nyomozták ki, míg a büntetéseket a *præcones* (bakók) hajtották végre.

Jogi szempontból a lakosság keblében a következő cso- A lakosság jog állása.
portok észlelhetők:

I. *A politikai jogokkal bíró nemesek vagy szabadok osz-* D. Osztályok.
tálya. Ebbe az osztályba valók a honfoglaló, ősfoglalási (primæ occupationis) nemzetségek utódai, kik valamely honfoglaló nemzetséghez tartoztak. Születésük és szabad birtokaik alapján részesei a politikai közhatalomnak és a politikai jogoknak. *Főbb jogaik:* 1. *a személyes szabadság joga*, melytől csak szabályszerű megidézés és bírói ítélet alapján

lehetett a nemes embert megfosztani; 2. *adómentességi jog*; 3. korlátlan birtokjog; 4. csak a király v. helyettese (a nádor) hozhat a nemes fölött ítéletet; 5. bizonyos királyi tisztségeket csak nemesek viselhetik. *Főbb kötelmeik*: személyes hadi szolgálat saját költségükön a haza védelmére, de csak az ország határain belül és a király személyes vezérlete alatt. «Vérével adózik a nemes».

Szt. István korában a nemesség jogilag és társadalmilag még teljesen egységes és egyenlő; jogilag az is maradt, de *gazdaságilag*, következésképpen *társadalmilag* is nemsokára csoportokra oszlott, úgymint a *főnemességre*, vagyis a nagybirtokú arisztokráciára és a kisebb birtokú *köznemességre*.

degenek.

Szt. István és utódai a nemesek osztályát egy idegen elemmel szaporították: a külföldről bevándorlott és földbirtokkal megadományozot előkelő, vitéz, páncélos *idegenekkel*, akikre ugyanazon jogok és kötelek hárultak, mint a magyar nemességre. (V. ö. 51. l.).

II). Papság.

II. A *papi rend*, melynek tagjai nálunk is azokat a kiváltságokat élvezték, mint nyugati Európában. (Adómentesség, külön törvénykezés, egyéb immunitások).

III). Várjobbágyságok.

III. A *személyes szabadsággal bíró, de a politikai jogokból kizárt, nem nemesek osztálya*. Ebbe tartoztak:

A *várjobbágyságok, jobbagiones castri*, és pedig első sorban azok, akik még szt. Istvántól kapták földjeiket («szt. István törzsszökös jobbágjai»). k viselték a kisebb vármegyei tisztségeket, ők intézték a várnép ügyeit; soraikból kerültek ki a tizedszedők. Egyébiránt a várispán alatt állottak, kinek zászlaja alatt katonáskodni és a várat védeni tartoztak (*várkatonák*). Ha családjuk kihalt, birtokuk visszaszállott a királyra. — Idővel a várjobbágyságok száma elszegényedett nemesekkel és olymódon is szaporodott, hogy a királyok a várnépből sokat várjobbágyság rangjára emeltek.

IV). a) Várnép.

IV. *Személyes szabadsággal ritkán, politikai jogokkal sohasem bírtak*: a) a *várnépek* (*castrenses civiles*), akiknek nem lévén szabad birtokuk, *haszonbérben bírták* a várhoz tartozó földeket, erdőket, malmokat stb. Ezek fejében aztán nemcsak pénzben, állatban és természetben adóztak, hanem a vár és megye körül is különböző munkákat kellett végezniök. Az ispán helyettesének, az *alispán* bírói székének valának alárendelve. Mellesleg említve: a püspököknek, apátoknak és nemeseknek is volt ilyen szolganépük.

b) Kir. udvarnokok.

b) A *királyi udvarnokok, mestereimberek és cselédek* (udvornici, servi conditionati), minők a kir. asztalnokok, szakácsok, pékek, molnárok, halászok, vadászok, solymárok, lovászok, méhészek, regösök vagy igricek stb. Ezen udvarnokok az udvartartás számára megszabott szolgálatot tartoztak végezni és természetben beszállítani, minek fejében föl-

det kaptak. A főpapok és főnemesek birtokain is találkozunk ilyen udvarnokokkal.

V. *A személyes szabadságtól megfosztott rabszolgák osz-* v): Rabszolgák.
tálya, kiknek száma világi uraknál úgy mint egyháziaknál nagy lehetett; semmiféle törvény sem szabta meg az állásukat. Rabszolgát akadály nélkül lehetett eladni, elajándékozni, családjától elválasztani stb. Szt. István ugyan a keresztény tant megszívelvén, sorsukon telhetőleg segített s a maga rabszolgái közül sokat szabadon bocsátott. De aki megmaradt szolgának, azt urával szemben jogtalan állapotra kárhoztatta és szigorúan büntetett mindenkit, aki a rabszolgát jogtalanul felszabadította. — Ennek a kegyetlen törvénynek az a magyarázata, hogy a középkorban a gazdasági élet első sorban a szolgaságon alapult és a magyar földesurak ép oly kevésbé lehettek el rabszolgák nélkül, mint külföldi társaik. A nagyszámú rabszolgaosztálynak egyszerre való felszabadítása könnyen társadalmi és gazdasági válságot idézhetett volna elő.

Vendégek (hospites). Külön állásuk volt a külföldről, Vendégek.
különösen a Bajor- és Olaszországból jött polgári származású iparosoknak és kereskedőknek, «a vendégek»-nek, kikből a fejlődő városi polgárság zöme alakult; ezek szabadok, külön kiváltságokat élveztek és csak megszabott évi összeget fizettek a királynak. (Nem tartoztak a vármegye hatalma alá).

A vidéken István király a vármegyei szervezet útján, Vármegyék.
érvényesítette hatalmát. Utóbb a *vármegyék alapítását* is szt. Istvánnak szokták tulajdonítani, de valószínűbb, hogy ennek az intézménynek csirája már azelőtt is létezett. Bevandorló őseink hihetőleg a szlávoktól vették át azt a szokást, hogy valamely megerősített helyet vagy várat szemeltek ki egyes vidékek középpontjául. A vármegyék mintaképe más szóval a szláv zsupánság. István már most az ország legnagyobb részében keresztülvitte a *vármegyék szerinti, területi felosztást*, a vármegye (comitatus) élére pedig királyi tisztviselőt állított, a *várispánt*, a *comes*-t (a szláv zsupán utódát és a frank grófság élén álló gróf hasonmását). A *comes* a királyi hatalom végrehajtója, a vármegyében levő összes királyi birtokot igazgatja és az állami birtokokon élő néposztályt *kormányozza*. Ő vezeti hadba a várjobbágyokat, ő végzeteti a várnéppel a robot-munkát és bírja a két néposztály mindegyikének, valamint a vármegye területén lakó szabad póroknak is. Ő kezeli a vármegyében levő királyi jószágokat és jövedelmeit, és szedi az adót pénzben vagy természetményben, melynek egy része utóbb őt illette. E szerint volt katonai, polgári és gazdasági munkaköre. A maga vármegyéjében nagy úr, de hatalma a nemességre, papságra és a polgárookra ki nem terjed.

A mondottak után szembetűnő, hogy a vármegyék célja és rendeltetése többféle lehetett, úgymint gazdasági, honvédelmi és közigazgatási.

Számuk.

Bizonytalan, vajjon hány vármegye létezett István korában; számukat hozzávetőleg 45-re tesszük. (Csak II. Géza és IV. Béla óta 72-re). Legtöbb volt Dunántúl és az oly vidékeken, hol sok királyi magánbirtok feküdt. A kir. birtok leginkább a pártütők elkobzott jószágaiával vagy akként is növekedett, hogy gyéren lakott vidékeken a királyé lett a sok gazdátlan föld.

Hadsereg.

A szt. István által alkotott állam keretében kétféle hadkötelességet és ehhez képest két különböző hadierőt találunk, úgymint a nemzeti és királyi haderőt. — a) A nemzeti haderő alakul a nemességből. (Korlátolt honvédelmi kötelességükről l. a 38. l.). b) A királyi hadsereg elemei (korlátlan hadkötelességgel): a királyi tisztviselők és az általuk kiállított csapatok; a várjobbágyok, a várnépek és a városi polgárság által kiállított katonaság. [Utóbb zsoldos hadak és hűbéri kötelezettséggel megadományozott urak által kiállított csapatok is szaporították a királyi hadsereget].

István háborúi.

Ennek az új hadseregnek volt is néhányszor alkalma, hogy megmutassa életrevalóságát. István több ízben és mindig győztesen viselt háborút. Így *Boleszláv Henrik* lengyel herceg ellen, kinek az északnyugati Felföldön terjeszkedő hatalmát István, jóllehet csak hosszú harcok árán, 1018 körül összetörte. A görög császárral *Ajtony* leverése óta barátságos lábon állott és vele együtt fenytette meg a rabló besenyőket. *II. Konrád* német császár pedig egy évi háborúskodás után, miközben István magát Bécsset is megszállotta, a *Fischa* és *Lajta* (= *Sár*) közötti területet és a *Morvamező*-keleti részét engedte át királyunknak, aki viszont Bécsről mondott le (1031.). Ilyformán István fiatal országát és hatalmát a külfölddel és nevezetesen a két hatalmas szomszédos császársággal szemben is megvédette.

Az örökösödés kérdése.

Szt. István a szüntelen munka és gond következtében már régebben nyugalomra vágyódván, teendőinek egy részét megakartá osztani fiával, *Imrével*, akit *Gellért* püspök nevelt a szent király utasításainak szellemében. Az ifjú trónörökös azonban már 1031-ben, apósa országában, *Lengyelországban* vadászat közben egy vadkan halálosan megsebesítette. Istvánnak több gyermeke nem lévén, megfogyott ereje érzetében és lelkét égető aggodalmában olyan utódról kellett gondoskodni, akiről föltehetette, hogy mind az új monarchiát, mind a keresztény egyházat meg fogja védeni. *Árpád* nemzetségéből akkor még néhány fejedelmi személy élt, úgymint István két unokaöccse, a pogányhitű *Vazul* (*Vászoly*) és *Szár László*, továbbá *Vazul* fiai: *Endre*, *Béla* és *Levente*, végül *Szár*

Szent Imre.

1031.

A hercegek.

László fia: Bogyeszló. Ezek közül csak Béla volt keresztény hitű, de távol volt Lengyelországban. A többiek közül egy sem látszott alkalmasnak az uralkodásra, és a legtöbb otthon sem volt. Szt. István tehát megváltoztatta a trónöröklés rendjét és a velencei (száműzött) doge-nak, Urseolo Ottónak és István hugának (Mária? Ilona?) fiát, a merész, parancsoló magatartású Pétert nevezte ki a testőrök főnökévé, majd Péter. pedig, mert a remény biztatta, hogy Péter meg fogja védeni a ker. hitet, őt szemelte ki utódának. Gizella királyné ezt helyeselte, az Árpád-fiúk és pártjuk azonban ezt minden áron megakarták akadályozni és ezért orgyilkost béreltek a beteg király megöletésére. Szerencsére a merénylet nem sikerült és az összeesküvők Vazullal együtt, kit megvakítottak, hogy képtelenné tegyék a kormányzásra, meglakoltak bűnükért. Magát a testileg-lelkileg beteg királyt azonban ez a merénylet és ezek az izgalmak annyira megtörték, hogy 1038 aug. 1033. 15-én, Esztergomban fáradt szemeit behúnyta. Fehérvárot temették el az általa emelt székes templomban.

István király szeme előtt két nagy eszme lebegett mindvégig: a haza és a vallás. Ezeknek megszilárdítása és biztosítása körül szerzett maradandó becsű alkotásai: a magyar királyság s a magyar keresztény egyház megalapítása és szervezése, valamint a keresztény-frank műveltség átültetése. Ezzel ledöntötte a nemzet és a művelt nyugati Európa között levő válaszfalat és ily módon biztosította is nemzetének jövőjét. A belső békéről a személy és tulajdonjog megvédelmezésével gondoskodott, a fiatal királyság tekintélyét pedig a szomszéd országokkal éppen úgy éreztette, mint már előbb annak belső ellenségeivel. — A korabeli országszervező és térítő uralkodókhoz viszonyítva, nemesebb jellemű, tisztább életű volt. Igazságosságának híre eljutott távoli országokba, melyeknek menekültjei, mint pl. az angol-szász hercegek, menedékhelyet találtak udvarában. — Sokágú érdemei fejében kegyeletes szokássá lett a «régi jó időt». István királynak tulajdonítani és még jóval utóbb is azt mondta a nép, hogy «mivel Szt. István király úgy akarta, tehát eltűrjük». Az egyház 1083-ban a szentek dicsfényével övezte körül alakját, a nemzet pedig ma is kegyelettel üli meg első királyának emléknapiját.

4. A német császárság hatalmi igényei és az ellenük való küzdelem. A pápaság viszonya Magyarországhoz. Trónviszályok.

Péter (I-szor). Aba Samu. Péter (II-szor). I. Endre. I. Béla. Salamon. I. Géza.

Szt. István halála után beteljesedtek azok az aggodalmak, melyek utolsó napjait elkeserítették. A következő 30 év

gyászos polgárháborúkat hozott az országra. Ezek okai részben az ősi és az új társadalom, a régi és új vallás közötti ellentétben, részben a felsőbbiséget igénylő német császárok fegyveres beavatkozásaiban, részben pedig az ingadozó trónrendben keresendő.

Péter először.
1038—41.

Péter, ki palota-forradalom útján jutott a trónra, lederése és a magyarokat megvető viselete miatt csakhamar anynyira gyűlöletessé tette magát, hogy egy III. Henrik német császár ellen viselt szégyenteljes hadjárat után a nemzetnek felzúduló önérzete elől megfutni kényszerült.

Aba Sámuel.
1041—44.

Utána, öröklési rend hiányában, a főemberek által megválasztott és *együttal megkoronázott Sámuel*, István sógora, az Aba nemzetség sarja, lépett a trónra. A nép, mely Péter olasz és német kegyenceit megölte avagy kiűzte, örömet fogadta a népszerű Sámuel, csak hogy az ő napja is hamar leáldozott. A trónvesztett, bosszút forraló Péter ugyanis III. Henriknek ajánlotta fel Magyarországot, mivel szemben hűbéri esküre kötelezte magát, ha a császár őt a magyar trón visszafoglalásában megsegíti. Hogy III. Henrik erre hajlott, azon nem kell csudálkozni. Akkoriban a *német császár azt tartotta főfeladatának*, hogy a keresztény hitet és saját hatalmát terjeszsze; Péternek panaszai szerint pedig Magyarországon a keresztény vallás s a német befolyás veszélyben forgott. Miután tehát Henrik Aba Samunak Alsó-Ausztriába betört hadát visszaverte, maga vonult seregével a Duna mentén az országba és pedig 1042-ben a Garamig, 1043-ban pedig a Rábaig, a mikor is Sámuel ajándékokkal és terület-átengedéssel visszavonulásra bírta a császárt. Ennek hírére azonban összeesküvés támadt Sámuel ellen, melyet ez a Csanádon tanácskozó főurak kivégeztetésével sem tudott elfojtani. Az összeesküvés néhány tagja Endre herceghez, mások Henrikhez menekültek és segítséget kértek Aba ellen. Erre a császár Péterrel együtt 1044-ben harmadizben tört be az országba és *Sámuel* *Ménfőnél* legyőzte. A földönfutó királyt ellenfelei elfogták és kivégezték.

III. Henrik két
első támadása
1042—43.

III. Henrik 3-ik
támadása 1044.
Ménfő.

Péter másod-
szor 1044—46.

A ménfői csatáról a győztes császár Fehérvárra indult, ahol Péterre rátette a királyi diszt, egy év multán pedig (1045) Henrik pünkösdkor ugyanott Péter hűbéri esküjét fogadta, a ki még évi adót is ígért és hódolata jeléül arany lándzsát nyújtott át neki. De a német szövetség nem hogy erősítette, hanem megingatta Péter trónját. Egy év leforgása alatt az egész ország elfordult tőle. Hasztalan erőszakoskodott és kegyetlenkedett, az önérzetes nemzet nem akart Németország hűbérese lenni: függetlenségeért másod ízben is fölkelte a rátkmált Péter ellen, ki mint megvakított fogoly halt meg a börtönben.

I. Endre.
1046—1060.

Általános zavar közepette érkezett meg Oroszországból

a csanádi gyűlés által visszahívott *Endre* herceg. A nemzet tetemes része a zsarnok uralmat, német főnhatóságot, a tizedet, szóval minden rosszat a kereszténységnek róván fel, *Vata* vezérlete alatt neki rontott a papoknak és templomoknak, amazokat megölven, emezeket lerombolván. Az üldözés folyamán Szt. Gellért is szenvedett mártýrhalált. A hazatért *Endre* nem tudott azonnal eligazodni a felekezetek és pártok tusájában. De mihelyt arról meggyőződött, hogy a nemzet értelmisége a keresztény hithez és a nyugati műveltséghez ragászkodik, megkoronáztatása után rögtön visszaállította a ker. vallást, a pogány kultuszt ellenben halálbüntetés alatt eltiltotta.

Vata lázadását tehát sikerült elfojtania, de hátra volt még a *kikerülhetetlen küzdelem III. Henrikkel*. Ennek vezetésére a saját erejében nem bízó, betegeskedő *Endre* Lengyelországból visszahívott vitéz öcsését, *Béla* herceget szemelte ki, a ki ezt a feladatot örömet el is vállalta. *Henriknek* a Dunán leúszó hajóhadával és a Duna partjain előnyomuló csapataival szemben *Béla* az ősi magyar haremodorhoz folyamodott: az élelmiszert és takarmányt elhordatta a németek útjából, közlekedési vonalaikat elvágta és örökös csetepatékkal nyugtalanította őket. Midőn azután a németek éhségtől és fáradságtól kimerülten a *Vértes* hegység zugaiba értek: hirtelen, mint a turul csapott rájuk és csúfosan megfutamtította őket (1051). A következő évben (1052) *Henrik serege és hajóhada Pozsony* alatt termett és keményen vívta a várat, de egy bűvár (Zothmund?) ügyessége folytán (?) a németek hajóhada elsüllyedt. Erre a császár IX. Leo pápa kívánságára abba hagyta az áldatlan háborút, formászerinti békét azonban csak 1058-ban kötött *Endrével*, a midőn ez hat éves fiát, *Salamon* herceget, *Henriknek* kis leányával, *Zsófiával* eljegyezte. *Endre* pedig lemondott a *Lajta* és *Szárhegy* között fekvő területről.

Nagy volt a nemzet öröme és halála *Béla* iránt, kinek népszerűsége árnyékba borította *Endre* király hírnevét. *Endre* féltetni is kezdte hatalmát, annál is inkább, mert a háború küszöbén *Béla*nak, mint utódának, trónját ígérte s az ország harmadrészét is átengedte neki fejedelmi joggal. *Salamon* trónörökösnek születése és megkoronáztatása azonban véget vetett a testvérek közötti jó egyetértésnek és miután a drámai jellegű *várkonyi jelenet* sem hozta meg a megoldást, csataterén döntött közöttük a sors. *Endre* kettős vereséget szenvedett, előbb a *Tisza* partján, majd az ország nyugati határán, a mosoni gyepűnél; ebben a csatában meg is sebesült és *Béla* emberei által elfogatott, akik *Zirc*re vitték, ahol *Endre* sebeiben nemsokára meghalt. A közeli *Tihanyban* temették el. Özvegye a kis *Salamonnal* *Ernő* osztrák határgrófhoz menekült.

Pogány lázadás
(*Vata*).

III. Henrik 4.
és 5. támadása.

1051 : Vértes.

1052 : Pozsony.

1058 : Béke
Henrikkel.

Viszály *Béla*
herceggel.

Várkony.

Testvérháború.

1060. dec.

I. Béla.
1060—1063.
Pogány lázadás.

A nemzeti irány előharcosa tehát újra győzött, de Bélának csakhamar a *János* szaván induló *pogány felkelőkkel* gyűlt meg a baja. Csak miután Fehérvárott ezeket is szerencsésen legyűrte, szentelhetette minden gondját a nép javának. Könnyített a nép terhein és több üdvös gazdasági és kereskedelmi törvényt hozott. Rövid uralkodása végén a Salamon kiadását megtagadó Ernő határgróffal keveredett viszályba. A háború előkészületei között pedig trónjának összeomlása (?) következtében, Dömösön súlyosan megsebesült. Nagy betegen vitette magát a Mosont ostromló németek ellen, akik azonban a várat a haldokló király szemelättára elfoglalták.

Salamon.
1063—1074.

I. Béla halála után idősb fia, a jószívű *Géza* herceg, alkudozni kezdett Salamonnal és IV. Henrik császárral, de ezek csak egyre előnyomultak. Erre a magukra hagyott hercegek Lengyelországba menekültek, *Salamon* pedig a német haddal Fehérvárra ért, hol a püspökök megkoronázták. Alig hogy IV. Henrik és a németek a kapott ajándékokkal eltávoztak, *Géza* herceg megint otthon termett és háborúra készült, de a püspökök közbenjárására, nehogy újabb német beavatkozásra okot adjon, a maga és öccsei, László és Lambert nevében, Győrött 1064-ben egyezséget kötött Salamonnal, kit azután maga *Géza* koronázott meg királlyá; a hercegek pedig az egyezés értelmében az ország harmadrészét kapták. — Uralkodásának kezdetén *Salamon*, rokonaival vállvetve, több hősi tettet végzett, melyek között legfényesebb az Erdélybe tört kunok (avagy bessenyők?) fölött aratott *cserhalmi diadal*. Feltehető és igen valószínű, hogy a magyarság Erdélyben e diadal hatása alatt terjeszkedett és megerősödött. Követte ezt az alvidék kulcsának, *Nándorfehérvárnak elfoglalása*, melynek görög parancsnoka a rabló kúnoknak és bessenyőknek szabad utat engedett, hogy a Szerémségbe törjenek. Salamon és a hercegek kemény ostrom után megvették a fontos végvárt és azután Nisig nyomultak ez alkalommal. E fényes hadjárat után azonban egymás közt újra meghasonlottak. A németekhez szító király már régebben féltékeny szemmel nézte a népszerű, daliás hercegeket és álnok kegyenceire (Vid, Ernye) hallgatván, megvonta tőlük kegyét, minek folytán polgárháborúra került közöttük a dolog. Salamon sógorához, IV. Henrik császárhoz fordult segélyért, a hercegek pedig VII. Gergely pápához (Henrik császár ellenfeléhez). *Kemej*, majd pedig *Mogyoród* táján találkoztak a harcefelek és e második csatában Salamon országát és koronáját elvesztette; csak gyors lova és Bátor Opos önfeláldozása mentette őt meg a fogságtól. Trónját többé sohasem nyerte vissza.

Cserhalom.
1070.

Nándorfehérvár
1070.

Polgárháború.

Mogyoród.
1074.

I. Géza.
1074—77.

Mihelyt IV. Henrik sógorának sorsáról értesült, hadat gyűjtött és Nyitraig, majd Vácig nyomult elő. Géza, ki már 1074 óta élt a királyi címmel (de magát megkoronáztatni

nem engedte), kifárasztá a németeket, kik végre is haza vonultak; Salamon pedig nagybúsan magában maradt Pozsonyban. Szomorú helyzetében VII. Gergely. p. segélyért, a ki azonban jól megfeddte, amiért Magyarországot, melyet a győztes III. Henrik a szentszékeknek ajánlott fel, a Pétertől kapott lándzsával és zászlóval együtt hűbérül merte a német császárnak (IV. Henriknek) felajánlani. A pápa egyébiránt Gézától is azt követelte, hogy ismerje el a szent szék fenhatóságát; ha ezt megteszi, elismeri őt királynak. Géza buzgó keresztény volt ugyan (mutatja ezt az új váci dóm építése), de hűbéri eskütől mégis idegenkedett. Arra határozta el tehát magát, hogy a görög-keleti császárhoz fordul koronáért. Második neje, a görög származású Synnadené révén rokonságban volt a császári családdal és Dukasz Mihály császárhoz, még a Nándorfehérvár bevételé után ejtett görög hadi foglyok szabadlábba helyezése óta, barátság fűzte. Dukasz császár el is küldött neki egy koronát, melynek felírása: «Géza fejedelem, Turkia igazhitű királya» (despotész). (Ez a görög «diadema» a szt. István-féle koronával meg nem határozható időben egybeforrasztatott és azóta annak alsó részét képezi.). Mindamellett Géza most sem lelte nyugalmaát és önként alkudozott Salomonnal az ország megosztása felől, de eközben (1077. április) váratlanul meghalt. 1077.

Időrendi tábla. 1000–1077-ig.

Magyarország.

Egykoru fejedelmek és események.

997–1000.	<i>István mint fejedelem.</i>	992–1025.	Boleszláv Chabry lengyel herceg.
1001–38.	István király. 1001. Koronázás. A királyság és a m. ker. egyház szervezése.	999–1003.	II. Szilveszter pápa.
1002 (?)	Koppány lázadása.	1002–24.	II. (Szt.) Henrik német csász. (István sógora).
1003.	Háború Erdélyi Gyula és Keán ellen. Ajtony bukása.	1016–42.	Normannok (dánok), uralma Angliában. (Angol-szász hercegek István udvarában).
1018 c.	István véget vet a lengyelek (Boleszláv Chrobry) hatalmának a nyug. Felföldön.	1024–39.	II. Konrád császár.
1031.	II. Konrád átengedi a Fischas Lejta közét és a Morva-mező egy részét.	1039–56.	III. Henrik császár.
1033–41.	Péter (először).	1046.	Sutri-zsinat: III. Henrik hatalmának tetőpontja.
1041–44.	Aba Samu. 1042–43. Háború III. Henrik ellen.	1056–1106.	IV. Henrik császár. (Salamon sógora.)
1044.	Ménfői csata.	1066.	Hódító Vilmos meghódítja Angliát.
1044–46.	Péter (másodszor). — 1045. Fehérváron hűbéri esk. tesz.	1073–85.	VII. Gergely pápa. [Coelibatus. Investitúra.]
1046–60.	I. Endre. Pogány lázadás. III. Henrik kettős hadjárata. 1051. Vértes. 1052. Pozsony.	1077.	Canossa.
1060–63.	I. Béla. Pogány lázadás.		
1063–74.	Salamon. Partfog. IV. Henrik. Cserhalom. Nándorfehérvár.		
1070.	1074. Polgárháb. Mogyoród.		
1074–77.	I. Géza. (VII. Gergely beavatkozása.)		

5. Hódítások: Horvátország és Dalmácia. — Törvénykezés. — Külső politikai viszony a két császársághoz.

Szt. László. Kálmán. II. István. II. Béla. II. Géza.

Szent László.
1077–95.

Az országnak annyi belviszály közepette és a külföld beavatkozásával szemben erős kezű, uralkodásra termett fejedelemre volt szüksége. A nemzet Géza két fiának, Kálmán és Álmos herceg mellőzésével, a vitéz és kiválóan daliás, nagyreményű László herceg trónraültetését követelte, akiben valóban valahára töröl metszett nemzeti fejedelem, kitünő kormányzó, vitéz hadvezér és buzgó keresztény lovag lépett a trónra. Ő simította el azt az ellentétet, mely az új intézmények és a nemzeti szellem között idáig fenforgott. Ő bizonyította be, hogy a magyar király lehet jó keresztény, anélkül, hogy németnek vagy a német császár cimborájának és hűbéresének kellene lennie. László adta meg a keresztény vallásnak azt a nemzeti jelleget és azt a népszerűséget, melynek hijával volt eddig hazánkban.

Viszony VII. Gergely pápához és IV. Henrik császárhoz.

Mindenek előtt hazafi volt. Vallásos buzgósága mellett hatalmának és az ország függetlenségének érdekében, nem habozott határozott állást foglalni a hatalmas VII. Gergely pápával szemben, aki Canossában épen akkor látta lábai előtt térdepelni IV. Henrik császárt! Nehogy VII. Gergely neki is föltételeket szabhasson, (mint Gézával megtette), László azonnal megkoronáztatta magát és csak azután tudatta a pápával trónralépését, kijelentvén, hogy hajlandó a szentszéknek minden vallási ügyben engedelmeskedni. A pápa ezzel az üzenettel nem érte be és arra szólította fel Lászlót, hogy «fejezze ki magát világosabban» («apertius denuntiet suam voluntatem»). De László a pápa célzatait nem akarta megérteni és nem tett neki több engedményt. Szóval, országának függetlenségét és érdekeit senkinek sem rendelte alá. Gergely pedig meggyőződve László igazi hitbeli buzgóságáról, mely különösen a váradi és zágrábi püspökség alapításában, az erdélyi egyház és a gyulafehérvári püspökség szervezésében, nemkülönben, a pogány kúnok megtérítésében és azonfelül apósának, *sváb Rudolfnak*, IV. Henrik császár ellenfelének támogatásában nyilatkozott, többé nem is szólította őt fel hódolatra.

László megőrizte független állását.

II. Orbán pápa és László

László politikai tekintetben mindvégig önálló irányt követett, így pl. udvarába és oltalmába fogadta a pápától kiátkozott lengyel királyt, Boleszlávot; később pedig (1093.) a kiátkozott IV. Henrikkel lépett barátságos viszonyba és (II. Orbán helyett) IV. Henriknek a pápáját ismerte el az egyház fejének; nem akart lemondani az investitúra-jogról, amint a papokat sem akadályozta meg első ízben a házasság kötésében. Ezek

fejében és Horvátország megszállása miatt, melyet akkoriban az apostoli szék hübérenek tartottak, II. Orbán pápa László király magatartását utóbb schismatikusként ítélte; egy másik pápa mindamellett a szentek sorába iktatta.

A nagylelkű fejedelem öt évvel trónralépte után illő állást ^{Viszony} ajánlott fel udvarában Salamonnak; később azonban az állha- ^{Salamonhoz.} tatlan embert Visegrádon ismét el kellett zárnia. 1083-ban, a Szt. Istvánnak és Imrének a szentek közé való iktatásakor rendezett ünnepélyek alkalmával, Salamon ugyan a főpapok jámbor csele folytán, kiszabadult a fogságból, de ezt is azzal hálálta meg, hogy a vad *kunokat* betörésre bírta. László király, mint igazi lovag, bátran elébük ment és ^{A kunok kettős} *Kutesk* nevű főnöküket Munkács táján csúfosan megverte. ^{veresége.} Hasonlóan járt később a kun-bessenyők gyűlevész hada *Kapolcs* alatt a Temes vizénél. A földönfutó Salamon végre az aldunai bessenyőkhöz szegődött, kik között nyoma veszett. (A hagyomány szerint Póla közelében halt meg mint bűnbánó remete.)

Miután Szt. László a külföldi beavatkozások és táma- ^{Horvát ügyek.} dások ellen országát diadallal megvédte volt, maga lépett a hódító politika terére. Alkalmat nyújtottak erre a *horvát ügyek*.¹ Sógora, *Zvoimir* horvát király, ki VII. Gergely pápától kapta (mint hübérese) királyi címét és koronáját, 1087-ben meghalt és Horvátország azóta polgárháborúnak és Velence beavatkozásának vala színhelye. Végre László huga, Ilona özvegy királyné segélyül hívta bátyját. László 1091-ben ^{László meghó-} csakugyan átkelt a Kulpán és az ország nagy részét, a dal- ^{dítja Horvát-} ^{országot 1091.} máciai határig meghódításra bírta és *«megszerezte»* (*«Sclavoniam iam fere totam acquisivi»*, mondja László k.). Sőt nemcsak a hagyomány, hanem egy zárai oklevél és későbbi krónikások is azt írják, hogy László a *dalmát tengerpartig* terjesztette ki hatalmát. Atültette Horvátországba a magyar törvényt, később pedig a zágrábi püspökséget alapította, melyet a bácsi (kalocsai) érsekséghez csatolt. Az ország kormányát a címzetes királyi címmel felruházott Álmosra (Géza ifjabb fiára) bízván, vissza sietett Magyarországra, ahol a kunok újabb betörése miatt már nagyban várták. László ^{Telepítések.} nemcsak hogy megverte a kunokat, hanem sokat közülök a Duna és Tisza közötti síkon le is telepített, ahol a be-költöző bessenyők is lakóhelyet kaptak. Ezóta jó ideig nem hallunk a kunok betöréseiről; lehet, hogy a László által

¹ Megjegyzendő, hogy az akkori Horvátország a Kulpától délre feküdt a tengerparton és hogy nem is Horvátországnak, hanem *Szlavóniának* hívták. A ma ú. n. Szlavónia pedig Magyarország területéhez tartozott. Maga a Szlavónia elnevezés csak a XVIII. század óta ragadt a Száva és Dráva közötti négy megyére.

Erdély keleti határára telepített *székelyek* akadályozták meg betöréseiket.

László törvényei.

László törvényei, melyeket a püspökök, apátok és jobbjai (optimates) tanácsában hozott, 2, mások szerint 3 könyvben maradtak reánk. Az első könyv az 1092. évi szabolcsi zsinaton kelt, a második alkalmasint Pannonhalmán; a harmadiknak keltezési helye ismeretlen; sőt meglehet, hogy Salamon v. I. Géza korából való. E törvények rendkívüli szigorának csak az lehetett a célja, hogy a tulajdonjog szentsége és a személyes szabadság elve, a nyugati európai országok példájára, valahára hazánkban is megszilárduljon. E célból László a keresztény hit pontos megtartását sürgette és szigorúan megtiltotta a pogány kultuszt; megújította Szt. Istvánnak a tulajdonjog védelmére hozott törvényeit, a lopásra, rablásra és gyilkosságra kiszabott büntetéseket pedig még súlyosbította. Fejével lakolt még a kis tolvaj is. A vádlott istenitélettel, a tüzes vas és vízpróbával igazolhatta ártatlanságát. — A *szabolcsi zsinaton* hozott törvényekből kivehető, hogy László király a papok *első* (hajadonokkal kötött) házasságát még megengedte, a papoktól pedig tiszta életet, tanultságot, buzgóságot követelt.

Halála s emléke.

Szt. László 1095-ben jul. 29-én halt meg dicső és áldásdús kormány után és hamvait a nemzet őszinte részvéte kísérte váradi sirboltjába. Óhaja, hogy fölkeresse a szent földet, mely jámbor kívánság akkoriban a nyugati keresztény világot nagy tettekre lelkesítette, már nem teljesülhetett. Az egyház a szentek közé iktatta, a történetírók feljegyzék bölcs uralkodását, a költők és a népmonda pedig a lovagias, csodatevő keresztény hős mintaképét magasztalták benne. Ő tette Magyarországot keleti Európának elsőrangú államává.

Könyves
Kálmán.
1095—1116.

A trónon I. Gézának idősb fia, *Kálmán* követte, kit rút-nak és kegyetlennek mond a hagyomány, de szokatlan tudományos hajlamaival és éles eszével korának bámulatát vívta ki; és habár nem volt meg benne László király lelki fönségének harmóniája és egyenes lelke és ha nem is kísérte őt annyi szerencse és népszerűség, mind elődjét, mégis elmondhatjuk Kálmánról, hogy a reá szállott örökséget jól megőrizte. — Először is (1097) Horvátországba kellett sietnie, ahol a Péter főúr által támasztott felkelést elnyomta és egyúttal a László által címzetes királlyá tett öccsét, Álmost, akire gyanakodott, visszahívta, mellesleg azonban Tiszántúl birtokkal kárpótolta. Hogy pedig Horvátországot a magyar koronának biztosítsa, a normannok hatalmában levő *dalmát tengerparti városok* meghódításához fogott, s e célból *Velen-*

1097. Horvát
hadjárat.

Szövetkezések.
a) Velencével.

cével szövetségbe. Ámde e frigy nem volt tartós, de nem is lehetett az, amennyiben a szigetvárosnak Dalmácia erdeire és sójára magának is égető szüksége volt; kereskedelmi érdekeit pedig Velence kalmár népe mindenkör és mindennél többre becsülte. A barátság tehát felbomlott és míg most Velence Komnenosz Elek keletrómai császár barátságát kereste Kálmán ellen, Kálmán *Roger, normann gróf* és *Sicilia urával*, («Guis-^{b) Roger király-lyal.}kard» Róbert, Salerno urának öccsével) kötött frigyet, kinek leányát, *Buzillát*, nőül vette. Mihelyt Kálmán a normann szövetséget megkötötte, megkezdé a *dalmát városok elfoglalását* 1105—1111. Dalmácia megszerzése. (1105). Először Zárárt kényszerítette megadásra, azután Traù, Spalato és a szigetek is meghódoltak. A lakosság és különösen a püspökök jogait és kiváltságait nagy bölcsen mindenütt megerősítette és helybenhagyta és mindent megtett, hogy a Tenger mellék lakóit megnyerje, mert jól tudta, hogy Dalmáciáért még harcolnia kell Velencével. 1111-ben újra elment a tengerpartra és Zára mellett az ország nagyaival királyi gyűlést tartván, esküvel fogadta, hogy Dalmácia régi szabadságait mindig tiszteletben fogja tartani. (Egy — hamis — horvát oklevél szerint Bilogradban horvát és dalmát királlyá is koronáztatta magát.). Velence, szintűgy Elek. bizanci császár, kinek fia, János, nőül bírta szt. László leányát, Piroskát, megnyugodott egyelőre a dologban.

Kálmán király bölcseségének bizonyosságai a bizonytalan Törvényei. évben (1096. v. 1100-ban) és kétes helyen (Tarcál? Kartal?) eredetileg talán magyar nyelven hozott *törvények*, melyekről azonban csak az Alberich német barát által készített latin kivonat maradt reánk; ezek a törvények az államhatalom minden ágára és a lakosság minden rétegére vonatkoznak. Kálmán király nem érte be azzal, hogy szent István törvényein korszerű átdolgozással enyhítsen, hanem a hosszas belvillongásokban megfogyott királyi hatalom és vagyon erősítésére is törekedett, amint ezt a nagyaival hozott világi törvényei is bizonyítják. Rendezte a *penzügyet* és szervezte a *közigazgatást*; elrendelte, hogy az összes megyei adóból és a felemelt vámokból egy harmadrész a királyt illesse, kinek ezt az ispánok beszolgáltassák; az ispán pedig saját költségén egy páncélos vitézt állítson. Rabszolgát, lovat külföldre eladni tilos. — Kálmánnak *egyházi törvényei*, melyek külön Viszony egyházi zsinaton láttak világot, sürgetik a templomépítést, a a pápához. bőjtöt, a papság erkölcsi életét. Elrendelik, hogy a világi bíró ne ítéljen papok fölött. Később (még lehet a keresztes vitézekkel való érintkezés hatása alatt) teljesen megbékült az egyházzal. Ujra elismerte II. Orbánt törvényes pápának, a püspökök kizárólagos kinevezéséről és investitúrájáról pedig, amelyet Szt. László még korlátlanul gyakorolt, lemondott. (A püspököket tehát ezentúl a káptalanok választhatták.) Végül a

clunyi-párt örömeire elrendelte a föltétlen cölibatust, mint ezt a század szigorú szelleme megkövetelte.

Boszorkányok.

Legismeretesebb Kálmánnak az a törvénye, mely szerint *«boszorkányok ellen, melyek nincsenek, vizsgálat ne indíttassék»*. (De strigis vero, quæ non sunt, nulla quæstio fiat). Ez a törvény azonban csak a strigæ-kre, vagyis azokra a boszorkányokra vonatkozik, melyek a babonás kor hite szerint állatokká átváltak.

Keresztes hadjáratok kora.

Kálmán király idejében került hazánk újra érintkezésbe a Nyugattal, még pedig a keresztes hadjáratok révén. Maguk a keresztes hadjáratok, melyek a századnak aszketikus és lovagias szelleméből fakadtak, hazánkban ugyancsak elkésve keltettek élénkebb mozgalmat és közreműködést. A clunyi kolostortól és fiókjaitól, nemkülönben a lovagság bölcsőjétől távol eső magyar földön a Nyugatot jellemző aszketikus rajongás nem talált alkalmas talajt és a lovagság intézménye is csak későbbben vert nálunk gyökeret. Az első keresztes rajok különben sem ébreszthettek őseinkben lelkesedést, mert ezek az ország határvidékén fosztogatással kezdték útjukat, úgy, hogy Kálmán király kénytelen volt őket Moson tájékáról kiszalasztani. E tapasztalatok arra birták királyunkat, hogy a francia és normann főnemesség és bouilloni Gottfried által vezérelt derékhadat csak szerződés és kezesek állítása mellett bocsássa be a határon és hogy fegyveresen kísérje azt Zimonyig.

I. ker. hadjárat 1096.

Kálmán családi bajai. Borics és bouilloni Gottfried.

Családi életében nagy királyunk nem volt boldog. Második nejét, az orosz Eufemiát (nem «Predzlává»-t, ki Álmosnak volt neje) elűzte az országból, annak fiát, Boricsot pedig nem ismerte el saját gyermekének. Ebből a Boricsból később veszedelmes trónkövetelő lett.

Álmos herceg és fia Béla.

Élte alkonyán az elkeseredett és súlyosan beteg király öccsét, a nyugtalan és hol a német, hol a lengyel fejedelemmel Kálmán ellen ármányt szövő Álmost ártatlan kis fiával, Bélával együtt megvakíttatta és Dömösön elzáratta; Bélát meg is akarta öletni, de jószívű emberek biztos helyen rejtették a fiút, míg Álmos utóbb Konstantinápolyba birt menekülni. Ezt a nála szokatlan kegyetlenséget Kálmán súlyos beteg állapotban követhette el, melynek nemsokára áldozatul is esett.

II. István.
1116—1131.

A trónon 15 éves fia, a szilaj, hirtelenkedő *II. István* követte, aki először Velencével, azután Oroszországgal, majd a görög-keleti császárral, Kalo Johannes-szel, (Piroskának, Szt. László leányának férjével), keveredett háborúba; a császárral azért, mert a hozzá menekült Álmost nem akarta neki kiszolgáltatni. A nemzet sem táplált szeretetet féltelen szenvedélyű királya ellen, aki dédelgetett bessenyő testőreinek rablásait elnézni szokta. István egyetlen nemesebb tette, hogy rövid élte végén vak Béla herceget jelölte ki utódává,

kiben már nem vetélytársának fiát, hanem az Árpádház utolsó férfisarját látta csupán és akit Ilona szerb hercegnővel összeházasított.

II. Béla uralmát az *aradi vérnep* és Borics betörései teszik emlékezetessé. Ez a szívós kitartású trónkövetelő a hozzá szító elégtelen főuraktól, III. Boleszláv lengyel hercegtől és az oroszoktól támogatva, két ízben tört be a felvidékre, de II. Béla, kit sógora, a cseh herceg és V. Lothár császár támogattak, mindannyiszor megszalasztotta a kalandort.

Vak Bélát 12 éves fia, II. Géza követte a trónon, kit derék gyámja, Belus szerb herceg Miczislávnak, a kievi nagyfejedelemnek leányával, Fruzsínával eljegyzett. Ennek folytán Borics az orosz-lengyel pártfogástól elesett és most

II. v. Vak
Béla.
1131—1141.

II. Géza.
1141—1161.

III. Konrád császárba és Henrik «Jasomirgott» osztrák örögrófa vetette reményét. De ebben sem volt szerencséje, mert midőn Henrik Jasomirgott néhány embere Borics érdekében Pozsony várát álnokul meglepte, Géza a várat hamarosan visszafoglalta, azután pedig a Fische partjain fényes győzelemmel torolta meg Henriken a sérelmet. Erre a kalandor Borics a második keresztes hadjáratnak hazánk felé közelgő vitézeihez, III. Konrád német császár és VII. Lajos francia királyhoz simult. Ámde a keresztes fejedelmek rászorultak a magyar udvar jóindulatára és ez okból III. Konrád Boricsot táborából kiutasítá, VII. Lajos király pedig a sátrába menekült trónkövetelőt fedeztet alatt magával vitte Konstantinápolyig, ahol azután Manuel császár fogadta Boricsot ótalmába. Maguk a keresztesek egyébiránt rendben vonultak át hazánkon, melyről egyikök, Ottó freisingeni püspök érdekes rajzot hagyott reánk.

Borics.

II. ker. hadjárat
1147.

Borics Kon-
stantinápolyba
menekül.

6. Telepítések. a) Nyugatról. b) Keletről.

Az első iparos telepek a fejedelmi udvar és a megyei vár, a püspöki szék és a kolostorok közelében alakultak. Az államszervezés, a honvédelem és a honfentartás nagy művében azonban nem egy nemzetség elpusztult. E hiányon jelesebb királyaink oly módon igyekeztek segíteni, hogy külföldről települőket hívtak a gyéren lakott országukba.

Német lovagokkal, kik kardjaikat bő jutalom fejében a magyar fejedelmeknek felajánlották, már István és Gizella királyné napjaiban és később is többször találkoztunk. Ilyenek voltak a stiriai (wildoni) Wolfger és a Géza által nádorrá kinevezett Hedrik lovag és Gottfried lovag. E vitézek, elsajátítván a hazai nyelvet és szokást, utóbb nagy hatalomra emelkedő magyar családokat alapítottak. Wolfger a németujvári (güszingi) grófok családjának, Hedrik a Hédervári család, Gottfried a Fraknoi család őse és ők honosították meg hazánkban a vértés lovagok haremódorát.

Telepítések
szüksége.

a) Nyugatról.
Német lovagok.

Polgárok.

Rendszères, nagyszabású gyarmatosításhoz azonban csak II. Géza fogott, melynek folyamán a német iparosok, kézművesek és földmívelő gyarmatosok az ország hegyesebb vidékeit Pozsonytól a Szepeességig és azután Erdélyt Brassóig szinte előzönlötték. Ezen «vendégek»-et (hospites) és utódaikat általában németeknek, Erdélyben szászoknak nevezték; az egykorú oklevelekben rendszeren «teutones», «saxones» vagy «flandrensés» a nevük. A «teuton» név tulajdonképen a fél-németeket illethette (a bajor és az alemann törzsbeli németeket), a saxo gyűjtőnév pedig nemcsak a szász hercegség lakóit, hanem az ész. német alföldről jött bevándorlókat egyáltalában, első sorban a szász hercegségből származó bányászokat. Ebben az időben (a XI—XII. században) tudvalevőleg a szász törzs indította a német gyarmatoknak egész raját egyrészt a Keleti-tenger mellékére (Hansa felvirágzása) és a lengyelajkú Sziléziába, másrészt pedig Magyarországra.

A bevándorlók hazája.

Felnémetek.

Felnémet eredetűek: a vas- és sopronmegyei «hiencek», a mosonmegyei «nyulasok», a hat szépesi bányaváros lakói, a metzenséfiak Abaujban, a dobsinaiak Gömörben stb. —

Alnémetek.

Szász vagyis alnémet eredetűek: a bányavárosok lakói Bánya- (= Selmebánya) és Kőrmöcbányától fel a Szepeességig, sőt Nagy- és Felső-Bányáig; első sorban a 24 szövetséges szépesi városnak külön kormányzati és törvénykezési kerülete, melynek élén Lőcse állott.

Az erdélyi szászok őshazája és úja.

Az erdélyi «szászok» őshazáját összehasonlító nyelvészeti kutatások alapján sikerült újabban kinyomozni, még pedig a Közép-Rajna, a Mosel, Luxemburg és a francia határ közötti területen, tehát oly vidéken, ahol frank dialektus dívott. Őseik a Mosel és Rajna vidékéről többnyire hajón, a Dunán igyekeztek új hazájukba. Sokan Vácnál elhagyván a hajót, a német ajkú Szatmár-Németi felől és a Szamos mentén, mások alább a Kőrös mentén avagy a Maros völgyét követve, ismét mások az Al-Duna mellékéről és az Olt mellékén vonultak fel Erdélybe. Az első jövevények Deés és Radna vidékén (a só- és ezüst-bányák közelében) telepedtek meg. Később érkező rajok a két Küküllő mentén, Szeben vidékén és végre a Bárcságon alapítottak telepeket. Radna, Beszterce és Nagyszében voltak a szászok régi főhelyei, Brassót csak később alapították.

A szászok új hazája.

A bevándorlók érdemei.

Egészben véve alig van város széles e hazában, hol idővel németek le nem telepedtek volna. (Még a régi Szeged és Debrecen is mutatott föl ily «vendég»-eket.). A német teleplőlök tagadhatatlan érdemeiket szereztek a műveltség és kivált az ipar terén: irtják a rengeteg erdőt, mívelik a bányákat és művelté teszik a vadonokat; nyomukban jómódú kereskedelmi városok épülnek, ezekben pedig iparos testületek, céhek alakulnak. Azt lehet mondani, hogy míg a magyarok megteremtették az államot, addig a németek megalapították a városokat. De

érdemeikért bő jutalmat is kaptak e jövevények kiváltságaikban. Az erdélyi szászokat II. Endre király 1224. kelt szabadságlevelében külön törvény alatt álló néppé tette, területüket pedig külön kormányzati kerületté (provincia) nyilvánította. (*Királyföld*, utóbb «a 7 szék közönsége»). A szászok grófján (Comes) kívül csakis a király avagy annak küldöttje bíraskodhatott fölöttük, a 24 szepesi város polgárai felett pedig csakis a saját, önválasztotta grófjuk, még pedig a szepesi jogszokások szerint.

Általánosságban *valamennyi város autonómiájának* leglényegesebb pontja, hogy a polgárok maguk választhatják évenként a tanácsot, a bírót és az esküdteket; hogy az egész országban vámmentességet élveznek, mindenütt szabadon kereskedhetnek; hogy a városok falai között vásárt tarthatnak és a megszállás terhétől felmentvék, amint a nádor és megyei ispán hatósága alól is fel vannak mentve. A városok közül különösen Buda és Selmecbánya jogkönyve szolgált a többinek mintául. Lakói megtarthatták anyanyelvüket, követhették ősi szokásaikat. E nagy kiváltságok dacára a polgárok csak megszabott évi adót (cenzus) fizettek a királynak és meghatározott számú nehéz fegyverzetű katonát küldtek a király zászlaja alá.

A XI. század közepe táján *franciák* telepedtek az Eger völgyébe: továbbá két rajban. *spanyolok*. Péter és Buzilla kíséretében gazdag *olasz* kereskedők telepedtek le Esztergomban és Fehérvárott. 1162-ben pedig a Rótszakállú Frigyes által lerombolt Milano lakosságának egy töredéke alapított a Szerémségben két várost: Francavillá-t (magyarul: Nagyolaszi) és Kabul-t.

A *bessenyők*, kik egykoron ellenséggént követték a vándorló magyarokat, később Moldva- és Oláhországban szomszédaivá lettek. Mióta (1065 körül) a kúnok őket moldvai fészükéből kiverték, sűrűbben kezdtek hazánkba költözni. Telepeik, melyek saját ispánjaik és bíráik alatt állottak, elszórtan az egész hazában találhatók. Főbírájuk rendszeren a nádorispán vala. II. István király megkedvelte őket s közülök szemelte ki szilaj testőreit. Idővel teljesen beleolvadtak a magyar nemzetbe.

A *kúnok*, kik a Petrarca-Kuún-kodex nyelvéből ítélve, török-tatár eredetűek, különösen az Alföldön, az úgyn. Kis- és Nagykúnságon telepedtek meg hazánkban. (Még lehet, hogy a Mátra tövében lakó palócok is egyik ága a kúnoknak.) A keleten visszamaradtak Salamon és Szt. László idejében több támadást intéztek hazánk ellen; ekkor történt, hogy László sok kún foglyot betelepített és rákényszerített a keresztény hit felvételére.

[A kúnok tömeges beköltözését a tatárjárással kapcsolatban fogjuk elbeszélni.]

A betelepülők
kiváltságai.

Franciák.
Spanyolok.
Olaszok.

B) Keletről.
1. Bessenyők.

3. Románok v. oláhok. Endre király 1222. és 1224. kelt okleveleiben, vagyis a XIII. század elején említi először a *románok* v. *oláhok* (vlachok) *népét* Erdélyben. Származásuk, multjuk, előbbi lakóhelyeik és bevándorlásuk részletei részben ma is vitásak, ámbátor nyelvük román. A román történetírók, kikhez néhány francia és német nyelvész és historikus csatlakozott, a románokat a Traianus császár által Dácia provinciába betelepített latin ajkú (v. latinosított barbár) gyarmatosoktól származtatják, akiknek sarjai, midőn Aurelianus császár 275. a légiókat Dáciából visszahívta és a provinciát martalékul odavetette a gótoknak, a népvándorlás iszonyai dacára Dáciában csodással határos módon fen birták magukat tartani.
- Ezzel szemben hazai íróink és különösen *Roessler* hívei azt vallják, hogy 1. a római elem fenmaradása (folytonossága) Erdélyben a legnagyobb mértékben valószínűtlen, be nem bizonyítható és ennél fogva az oláhokról, mint Erdély őslakóiról szóló theoria tarthatatlan; 2. hogy az oláhok latin nyelvének, sőt magának az oláh nemzetnek megalakulása csak a középkor folyamán és nem Dáciában, hanem a Balkán félszigeten ment végbe. 3. Onnan költözködött a jövevény román pásztor-nép észrevétlenül, kisebb rajokban 1200 körül Erdélybe, első sorban Fogaras vármegyébe.
- Izmaeliták. Szt. László óta *izmaeliták* v. szaracénok, a nép nyelvén: *böszörmények* is említetnek, akik bolgár, kún vagy kazár eredetű, mohammedánus hitű kereskedők voltak. Uzsorával és orgazdasággal foglalkoztak, amiért törvényeink gyakran büntetéssel fenyegették és a pénzügyi tisztségekből kizárták. Szintűgy a *zsidókat*, akikről nem tudjuk, mikor költözködtek be hazánkba. IV. Béla óta évi adó fejében a «királyi béke» oltalma alatt állottak és személyükkel meg vagyonukkal voltaképen a kincstár tulajdonává váltak. IV. Béla a szt. László által az ellenük elrendelt kereskedelmi megszorításokat is enyhítette.
- Zsidók.
- A betelepülés eredménye. E sokféle bevándorlásnak és betelepítésnek az lett az öröndetes eredménye, hogy hazánk lakossága tetemesen megnövekedett, a vadonok tűnedezték, a lakatlan és erdős vidékeken pedig új *vármegyék* alakultak, melyeknek száma II. Géza idejében már 72-re emelkedett. (Csak a magyarokkal való egybeolvadás nem haladt előre; megakadályozta ezt a külön jog és nyelv.). Az ipar és kereskedelem ellenben felvirágzott, a szellemi műveltség és az anyagi jólét gyarapodott s mind ez együtt a király és állam hatalmát és tekintélyét öregbítette. Nem épen a véletlen játéka, hogy a legelső magyar nemzeti krónikát, nemzetünk szellemének első nagyobb irodalmi megnyilatkozását, ezen időben kezdték följegyezni jámbor és hazafias barátok.

7. A görög befolyás kora. A Komnenos-ok támadása.
 Ellenhatás: terjeszkedés a schismatikus Balkán-országok felé.
 A pápák növekedő befolyása.

II. Géza. III. István. III. Béla. Imre. III. László.

A fiatal, tetterős II. Géza, miután Borics régibb fondor-
 latait ügyesen kijátszotta és Borics osztrák pártfogóját, Henriket
 lealázta, a béke napjaiban áldásosan munkálkodott az ország
 közgazdaságának emelése körül, midőn 1152. egyszerre újabb
 és komolyabb ellenféllel került szembe. Mánuel byzanci
 császár elérkezettnek hitte az időt arra, hogy Magyarországot
 fenhatósága alá kerítse. Régebben ugyan néhányszor (Szent
 István és Ajtony; Nándorfehérvár elfoglalása), harcias össze-
 tüzésre került magyarok és görögök közt, de rendesen barát-
 ságot tartottak öseink a görögökkel, szövetségeseik is voltak
 néhányszor és hasznót is húztak magasabb kulturájukból.

A *Komnenusok* dinasztíája kezdetben szintén az Árpádok
 barátságát keresték. Komnen János nőül vette Piroskát, szt.
 László uralomratermett leányát; János fiában, Mánuel császár-
 ban anyai ágon magyar vér keringett. De épen a két család rokoni
 viszonyai szolgáltatták az ürügyet, hogy a görögök császárai
 hazánk dolgaiba avatkozzanak. Eleintén *személyes* okokból
 került a dolog mérkőzésre; így midőn János császár a hozzá
 menekült Álmost ki nem akarta adni II. Istvánnak. De azután
politikai és hatalmi okok vitték a dolgot dülőre. A bizanci
 udvar Horvátország, Dalmácia és Ráma meghódításában nem
 tudott megnyugodni, mert az hatalmi érdeköröket veszélyez-
 tetta a Balkánfélszigeten. Mióta pedig a törökök Előázsiában
 egyre jobban megnyirbálták a keletrómaiak országait, Mánuel
 Európában kárpótlást keresendő, az ész. Balkánra és Magyar-
 országra vetette szemeit. Hazánkra Mánuel császár különösen
 azóta neheztelt, hogy Szerbia fejedelme, Blacsin, II. Géza
 fenhatóságát elismerte. Mánuel tehát erélyes háborúra hatá-
 rozta el magát és mint életirója, Cinnamos, mondja, minden
 áron meg akarta Magyarországot szerezni.

1150-től kezdve Mánuel 22 év leforgása alatt 10 nagyobb
 támadást intézett hazánk ellen. — Először is Blacsin szerb
 fejedelmet (Belus rokonát) támadta meg (1150); azután az
 oltalmába fogadott Boricsot küldte tetemes sereggel a temesi
 vidék pusztítására, míg ő maga Zimonyt kerítette hatalmába.
 Két év múlva pedig Szerbia is görög kézre került.

Hadi sikereiben elbizakodván, még más fegyvert is vá-
 lasztott. Pártját fogta Géza király eléggéületlen öccseinek, László
 és Istvánt.

Magyarország
 és a görög csá-
 szárság közötti
 viszony.

Régibb összeköt-
 tetések.

Mánuel császár
 1143–80.

Mánuel elfoglalja
 Szerbiát 1154.

Mánuel oltalmába
 fogadja Lászlót
 és Istvánt.

1133—36.
háború.

II. Géza és
Barbarossa.
1138.

III. István,
1161—1172.

László.
1162—63.

IV. István.
1163—65.

és István hercegeknek,¹ kik közül a nagyravágyó Istvánt udvarába fogadta. Géza viszont Mánuel ármányos unokaöccsének, Andronikosznek kelt pártjára. E surlódások 1155-ben új, de meddő háborúra vezettek, mely után Mánuel Istvánt elejtette, aki most I. Rótszakállú Frigyes császár udvarába futott. Frigyes oltalmába fogadta ugyan, de mert Géza király 600 székelly nyilast küldött a császárnak Milanó ostromára, Barbarossa is elejtette a trónkövetelőt. Csakhogy a német barátság nemsokára felbomlott és ekkor (1061) a francia és angol király példájára Géza királyunk is elismerte III. Sándor pápát és pártfogásába vette a bazánkba menekülő milanói kivándorlókat. Háborúra azonban még sem került a sor, mert Frigyes erejét a lombárd ügyek teljesen lekötötték.

1161 májusban² Géza király, ki hazánkat mind a két szomszéd császárság ellen megtudta védeni, alig 30 éves korában elhunyt és a trónt legidősb fiára, a 15 éves *III. Istvánra* hagyta. Alighogy Mánuel hírért vette Géza halálának, István és bátyja, László herceg kíséretében újra megindította hadait és a koronát követelte László számára, «mert a magyar törvény szerint a trón az elhunyt király testvéreit illeti». Az ép oly hazafias, mint erélyes Lukács érsek és a királyi tanács néhány tagja ugyan azt felelték, hogy ők sohasem hallottak ilyen törvényről, de határozott trónörökösödési rend hiányában a különben is készületlen ország nagy része meghajolt Mánuel hadserege és László trónjelölt előtt (1162.), míg a törvényes király, III. István, a hű Pozsony falai között volt kénytelen menekhelyet keresni. Csak egy ember mert a bitorló Lászlóval szembeállni: Lukács érsek, ki nemcsak meg nem koronázta Lászlót, hanem még interdiktummal is sújtotta, amiért László őt elzáratta. Mihelyt azonban III. Sándor pápa az érseknek szabadlábra helyezését kieszközlé, Lukács nyomban fenyegető jóslatot intézett Lászlóhoz, ki néhány héttel később (1163. január) váratlanul meg is halt. Igényei erőszakos és nagyravágyó hajlamú öccsére, *Istvánra* szállottak, akit (a vonakodó Lukács helyett) Mikó (Milkó) kalocsai érsek koronázott királlyá. De IV. Istvánnak már az ébredező nemzeti áramlattal volt dolga. III. István (1163) visszahódította Pozsonyból a dunántúli vármegyéket, vetélytársának hadát Fehérvár táján megverte, sőt őt magát el is fogta, de azon föltétel mellett, hogy örökre Görögországba távozik, szabadon bocsátá. Mihelyt Mánuel látta,

1			
Álmos herceg			
II. Béla király			
II. Géza k.	II. László ellenkirály	IV. István ellenkirály	
III. István k.	III. Béla k.	Géza h.	
Imre k.		II. Endre kir.	

² Az évre nézve I. most Századok. 1905. 252. I.

hogy Istvánt nem erőszakolhatja a magyarokra, kegyencét el ejtette, aki most Barbarossának ígért évi adót, ha megsegíti; amde ezt az ármányt III. István követei ügyesen kijátszották. Így hát IV. István reménytelenül tért vissza Görögországba.

Jöllehet tehát Mánuel IV. Istvánnal sem ért célt, még sem állott el tervétől, csak taktikáját változtatta és erőszak helyett cselhez folyamodott. Békét és barátságot színelvén, síma nyelvű követe által arra kérte III. Istvánt, hogy küldje el hozzá öccsét, Béla herceget, akit majd udvarában felnevel Béla h. trón-jelöltsége. s miután úgy sincs neki fia, örökösévé fogja megtenni. III. Istvánnak és embereinek megtetszett ez az ajánlat és Béla csakugyan Konstantinápolyba került, ahol, mint Mánuel leendő veje, Alexios néven szép állásba jutott (1164). Mánuel azonban álarcát csakhamar eldobta és hadának élén az országnak Béla herceget illető részét követelte. III. István, rokona, 1164–67. háború. a cseh herceg segélyével megtörte ugyan a Szerémségben a görögök tömör soraikat, de a háború további folyamában a Szerémség és Dalmácia mégis Mánuel kezébe került és a harc akkor sem szűnt meg, midőn a magyarok által Zimonyban ostromolt IV. István, úglátszik, mérgezés folytán meghalt. Csak III. István királyunk halálával (1172. márc.) nemült el a fegyverzaj.

III. István halála után az ország nagy része Béla herceget tekintette törvényes királyának és Béla örömet és elériesen nyúlt a korona után. Az utóbbi években ugyanis helyzete Konstantinápolyban rosszra fordult. Mánuelnek fia született, akit sietve megkoronáztatott, Bélának tett ígéreteiről pedig megfeledezett. Hírét vevén pedig III. István halálának, nem akadályozta ugyan Bélát abban, hogy haza induljon, de oly esküre kényszerítette, mely szerint míg ő (Mánuel) él, birodalmát nem fogja megtámadni. Ily előzmények után természetesen, hogy sokan gyanakodva fogadták Bélát. Lukács érsek, «a középkori Cato», tőle is megtagadta a koronázást, saját anyja pedig inkább Géza fiát szerette volna a trónra ültetni. Béla azonban nem tágitott és az ellenzéket kijátszotta avagy leverte. A Barbarossa császárban bizó, és azért egyideig fogva tartott Géza herceg, szintűgy anyja utóbb Görögországban, számkivetésben végezték életüket. — Miután Béla a belső békét helyreállította, trónját ugyan megszilárdítottnak tekintette, népszerűsége azonban csak 1181-ben emelkedett, amely évben (Mánuel halála után) Dalmáciát az országhoz visszacsatolta és Velence ellen meg is védte.

III. Béla.
1172–96.

További uralkodása alatt a béke áldásaiban részesítette a belzavarok által kimerült országot, mely fokozódó jólétnek örvendett alatta. Erről tanuskodik az a (később kori) jegyzék, mely szerint a király jövedelme 166,000 ezüst márkára = mai értékben, közel 8 millió koronára rúgott. (Az a

Visszafoglalja
Dalmáciát 1181.

III. ker. had-
járat 1189.

Területi nye-
reség.

százados feltevése, hogy ezt a jegyzéket Béla király maga küldte át sógorának, II. Fülöp Ágost francia királynak, a mende-mondák sorába való.). A harmadik keresztes hadjárat alkal-mával Barbarossa császárral (eddig ellenfeleivel) kötött barát-ságot, aki fegyveres kíséretével rendben vonult át az országon. Az új byzanci dinasztíának alapítója, Angelosz Izsák császár, III. Béla király leányát kérte nőül és ez alkalommal Béla visszakapta Belgrád várát. A Kárpátok ész. lejtőjén pedig Halicsot szerezte meg és ő vette fel először a «Rex Galiciæ» címet.

Ezzel tehát a görög befolyás korszaka véglegesen meg-szűnt: a görög császár ép oly kevéssé tudta az ország füg-getlenségét megtörni, mint azelőtt a német császárok.

Reformok.

Felemlítendő még III. Béláról, hogy a kir. kancelláriát szervezte; ő tette meg az udvart hiteles helyé és az ő rend-szerető lelke hozta be az írásos törvénykezést. Különös gondja volt az iskolákra, így a veszprémi magasabb iskolára, melynek vezetését részben a Franciaországból behívott cisztercitákra bízta. 1196. áldásos uralmának vége szakadt.

Imre k.
1196—1204.

Fia és utóda, *Imre*, a pápai kuria örömeire néhányszor hadat indított a Balkánfélszigetnek szomszéd schizmatikus országai ellen, mintegy válaszul a görögök támadásaira és beavatkozásaira, s e háborúk folyamán Vuk, a szerb fejedelem hűbérese lett a magyar királynak. Másrészt azonban Imre hatalmán *öccsének, Endre hercegnek ismételt pártütései* ejtet-tek csorbát, melyeknek révén a pápai kuria befolyása is nőttön-nőtt.

A pápák növe-
kedő befolyása.

A pápák hatalma és befolyása szent László halála óta kezdett növekedni hazánkban, amint ezt a korszak magá-val hozta, mely azt vallotta, hogy a pápák a keresztény királyok és családjai birája. László még javában élt királyi kegyúri jogával; kinevezte és investálta a püspököket és tör-vényesnek ismerte el a papok első házasságát. De halála után azok az eszmék, melyekért VII. Gergely pápa lelke-sedett, aki először igyekezett az egyház hatalmát a világi fejedelmek hatalma fölé emelni, hazánkban is fokozatosan érvényesültek. A keresztes hadjáratok hatása alatt Kálmán király a cölibátus föltétlen megtartására kényszerítette papjait és lemondott a püspökök investitúrájáról, a főpapi székek kánonszerű választását a káptalanokra bízván, amint ezt nem-sokára a wormszi concordatum Németországra nézve is köte-lezőnek mondotta. II. Géza pedig lemondott a püspökök át-helyezésének és megerősítésének jogáról. VII. Gergely eszméi-nek hő tisztelője, Lukács érsek, az egyházi vagyon lefoglalása és tékozlása miatt átokkal sújtotta III. Istvánt és midőn a

pápai legátus a királyt ez alól feloldotta, István, atyja példájára, szintén lemondott a főpapok felett gyakorolt jogairól. Azt lehet mondani, hogy III. Istvánnak 1169. kelt oklevele szilárdította meg igazán a papságnak, mint nagy kiváltságos testületnek az állását. Ugyancsak III. István alatt telepedtek le hazánkban a templomos lovagok; a szt. János vagy ispotályosrend pedig II. Géza alatt alapította első kórházát Esztergomban. *III. Sándor* pápa a görög kegyencet, *IV. Istvánt*, felmentette a Lukács érsek által rá kimondott átok alól és kivételesen felfüggesztette az esztergomi érseknek koronázási jogát. *III. Béla* ugyan erélyesebben lépett fel a papság ellen és elmozdította a kalocsai érseket; de másrészt fogadalmat tett, hogy keresztes hadat vezet és nemsokára *III. Ince*, *III. Ince* pápa. *VII. Gergely szellemi örököse*, a középkornak egyik leghatalmasabb pápája (1198—1216.), Magyarországot is a pápai főhatalom kerékvágásába terelte, úgy hogy az ő befolyása nélkül nálunk sem történt fontosabb dolog. Hazánkban is fellépett legátusai képeiben mint békebíró és közvetítő és ő rendelte el — szokatlan módon — Imre király fiának, a csecsemő *Imre király*. trónörökösnek megkoronáztatását; másrészt pedig valóságos adókat vetett ki az országra, a főpapokkal úgy bánt, mint jogtalan szolgálival és az apátok és prépostok megerősítésének jogát is elvette Imre királytól, úgy hogy a király kegyűri hatalma szinte feledésbe ment.

Nemsokára *Imre és Endre viszályai* újabb beavatkozásra *Imre k. és Endre h.* nyújtottak alkalmat. Atyjuk, III. Béla király ugyanis nagy kincset hagyott Endrének abból a célból, hogy váltsa be fogadalmát és zarándokoljon el helyette a szent földre. Endre azonban otthon maradt, a kincsen pedig párthíveket szerzett és bátyja ellen ismételten fölkelt. Imre (1198) Horvát- és Dalmátországot adta neki hercegi címmel, csakhogy vesztig maradjon, de ez sem használt. Mivel Endre kincseit egyre pazarolta, hogy híveket szerezzen, tehát Imre is pazarolta királyi birtokait, szintén toborzott híveket és külföldön is nézett pártfogók után. Talált is ilyent *III. Ince* pápában, aki arra inté Endre herceget, hogy ne merjen többé átok terhe alatt pártot ütni, hanem teljesítse fogadalmát és induljon a szentföldre, mert különben nem lehet majd Imre utóda, (akinek akkor még nem volt gyermeke). Ennek dacára Endre (nagyravágyó neje, Gertrud szaván indulván) nemcsak hogy otthon maradt, hanem most már nyíltan pályázott a koronára, amiben a váci püspök és két más püspök támogatták. Erre a szenvedélyes Imre Vácon termett és a püspököt saját kezeivel kihurcolta a templomból; azután pedig fölkelő öccse ellen fordult, kit Szemesnél (Somogy) legyőzött és Ausztriába szalasztott. Ekkor azonban a kalocsai érsek, mint pápai legátus lépett közbe, aki Imrét komolyan megróttá és a váci püspök-

kel kibékítette. Nehezebben ment az Endre herceggel sürgett kibékülés, de végre Gergely pápai követ ezt is létrehozta, mely alkalommal (1200) mind Imrét, mind pedig Endrét rábirta a kereszt felvételére.

Térítő kereszties
hadjáratok az
eretnek déli
szlávok ellen.

Imre ez ízben el is indult, de nem a szentföldre, hanem a bogumil hitű Szerbia ellen, melynek elűzött fejedelmét, Vukot, újra megtette Szerbia nagy zsupánjává, magát pedig Szerbia királyának nevezte. III. Ince örvendett az eretnek szerbek vereségének és arra szólította fel Imrét, hogy Boszniába és Bolgárországba is vezessen kereszties hadat és nyomja el a bogumilokat, (kik csakugyan nem voltak barátjai a III. Ince pápához simuló, fegyverrel térítő magyar királynak, különösen mióta Imre főhatóságát kezdé a Balkán félszigetre kiterjeszteni). Ezek a térítő hadjáratok és a belviszályok annyira lekötötték Imre erejét, hogy a szentföldre intézendő kereszties hadjáratát újból elhalasztotta.

Az Imre és Ince pápa között fennálló barátságos viszonyt megzavarták 1204-ben a IV. kereszties hadjárat vitézei, kik a

IV. ker. hadjárat
1204.
Zára elvész.

a velencei doge, a vak Dandolo parancsára, mitsem törődven Ince tilalmával, Zárárt a magyar koronától elragadták és kirabolták. Imre király a pápához fordult, aki átokkal fenyegette meg a velencéseket, akik erre ugyan tovább vitorláztak, előbb azonban a város nagy részét lerombolták. Imre nem torolhatta meg rajtuk a sérelmet, amúgyis Endre újabb cseleltől kellett tartania; öccsén azonban elvégre kifogott. Azt hiesztelte, hogy Endrével ki akar békülni, akinél akkor épen csak néhány hű ember volt; azután pedig egyszerre, Varasd közelében, kezében egy szál vesszővel, Endre táborában temett, öccsét

Drávaparti je-
nenet.

Új testvérviszály.

megrémült hivei láttára megragadta, vasra verette és Kene várába záratta. Endre nagyravágyó nejét pedig, merániai Gertrudot, visszaküldte Németországba. Együttal arra kérte a pápát, *engedné meg*, hogy fiát (III.) Lászlót azonnal megkoronázhassa, amit a pápa el is rendelt. A kis László helyett magának Imrének kellett megesküdnie, hogy fia is engedelmes lesz a szentszék iránt és hogy a magyar egyház szabadságát tiszteletben fogja tartani. Nemsokára Imre súlyosan megbetegedett és ekkor előhívatta Endrét és kormányzójává meg a kis László gyámjává tette. De nagylelkűségével nem ért célt, mert halála után Endre herceg (III. Ince felszólalása dacára) az özvegy királynét, Konstanciát azonnal kiszorítá a hatalomból, amiért ez a gyermek-királyal és a szent koronával (1204. őszén) VI. Lipót osztrák herceghez volt kénytelen menekülni, hol a gyermek kevés idő múlva szintén elhalt. Endre pedig nejét visszahívta és visszakövetelte Lipóttól a koronát, amelyet ez (a kis László halála után) el is küldött.

III. László.
1204.

8. Az egyházi és világi urak küzdelme a király ellen. A kir. birtokok elvesztése. Az arany bulla. Kísérlet a kir. hatalom erősítésére.

II. Endre.

A hűtlen gyámból rossz király vált. Megkoronaztatásakor az utolsó gyöngé királyok alatt elhatalmasodott *nemesség* II. Endre k. 1205—1235.
Endre királyt, ami eddig nem volt szokásos, *alkotmányt biztosító esküre kötelezte*, megfogadtatván vele, hogy az ország jogait meg fogja tartani. *Endre* azonban nem igen törődött esküjével. Gyöngé jellemű, minden befolyásra hajló ember volt, élvezte a királyság örömeit, csakis kedvteléseire gondolt, költekezett és mindezekben dölőfős és fényűző nejére, *merániai Getrudra* hallgatott. Kegyeletjeire csak úgy pazarolta a várbirtokokat, még pedig, az eddigi szokás ellenére, kötelezettség nélkül. Különösen kedvelte nejének az udvarába érkezett testvéreit, Bertholdot és Ekbertet. (Bertholdot kalocsai érsekké, majd bánná és erdélyi vajdává tette.) Azután, III. Béla példájára, hadat vezetett Galiciába, melynek lakói azonban ép oly kevéssé akartak hallani a kath. hitről, mint a magyar fenhatóságról. Családi politika és kegyencuralom.
Galíciai hadjárat 1213.
Endre mindamellett utóbb (1214) pápai engedéllyel hat éves fiát, Kálmánt, rájuk tukmálta királynak.

Ezek a költséges és mégis meddő hadjáratok, a régi jó rend bomlása, *Endre* király túlkapásai valamint az idegen kegyencek dédelgetése miatt *összeesküvés* támadt a mellőzött magyar főurak között, melynek tagjai közül Törefia Péter, volt bácsi ispán és Simon főúr (Bánk bán veje), Gertrud királynét 1213 szept. 28-án a pilisi erdők árnyékában, sátrában összevagdalták és sok németet megöltek. Bánk bán összeesküvése 1213.

E rémes hír vétele után *Endre* halicsi útjából visszafordult és Péter ispánt megölette, míg a többi összeesküvő elmenekült; de hitvesi fájdalomra csillapodott, s ~~ekkor~~ megbocsátott a gyilkosoknak és Bánkot újra ország-bíróvá kinevezte. Köviddel utóbb pedig nőül vette Jolántát, Courtenay Péter, a későbbi byzanci császár leányát; sőt egy ideig *Endre* maga is álmodozott a «latin» császárság koronájáról.

Kis idő múlva nyugtalan szelleme és III. Honorius pápa sürgető szava arra bírta, hogy komolyan fogott a keresztes hadjárat előkészületeihez. Elrendelte, hogy halála esetén Magyarországot elsőszülött fia, Béla, Halicsot pedig Kálmán fia kapja. Helyettesévé pápai engedéllyel János esztergomi érseket tette. Azután mindenféle módon pénzt szedett, zsidóktól és izmaelitáktól kölcsönt vett, a kolostorokból elvitt drágaságokat zálogba tette, és végre összesen 10,000 emberrel Spalatóba indult. Itt nem tudván lefizetni a vitelbért, Zárárt örök időkre eladta ~~Velenecének~~ és csak így indulhatott útnak Keresztes hadjárat 1217—18.

velencei hajókon, sógorai és VI. Lipót osztrák herceg társágában, akikkel a Cýprusra és onnan a szent földre, Acconba vitorlázott. Eleintén a keresztések Damaszkusz elfoglalását tervezgették, de azután (1217. novemberben) a Tábor hegyén épült fellegrvár ostromához fogtak, ott azonban kudarcot vallottak. Endrét, aki nem vett részt e vállalatban és Acconban várta be az eredményt, nagyon lehangolta a kudarc híre és amidőn hazulról is rossz híreket kapott, mitsem törődve a pátriárka haragjával, sőt átkával, 1218 januárban otthagyta a szentföldet és haza indult, ahová az év végén Konstantinápoly felől meg is érkezett.

Főurak és főpapok elhatalmaskodása.

Az országot, saját szavai szerint, «minden képzeletet felülmuló bajban találta». Hogy a királyi hatalom az utolsó 50 év alatt, a sok polgárháború s a trónviszályok és a főnemesség és főpapság elhatalmasodása miatt egyre gyengült, annak jeleivel már idáig is találkoztunk. Endre alatt azonban a bomlás és a zavar tetőpontra hágott. Az elhatalmasodott gazdag nagybirtokosok, a *birtokarisztokrácia*, külön válik a köznemességtől; magánbirtokká alakítja át a királyoktól kapott várbirtokokat és hallani sem akar a birtokkal járó kötelezettségek teljesítéséről. A várispánok is elnyomják a várjobbágyokat, minek következtében az ország hadi ereje egyre csökkent. A főpapok hasonlóan visszaéltek állásukkal; versengések s fokozódó gazdagságuk sok panaszra szolgáltatott okot. A szívtelen izmaelita adóbérlők emberei egyre fosztogatták a népet, mely hiába ment panaszra; a törvény megszólalt, de írott malaszt maradt.

Birtokos arisztokrácia.

Adószedők.

Lovagrendek.

Más bajok is támadtak. A János-vitézek és a néptelen Bárcaságba telepített német lovagrend vitézei várakat építettek (Töröcsvár), ahonnan Oláhországba törtek és a rabló kunokat megfenyítették; de máskülönbén függetlenségre törekedvén, már-már külön államot alkottak és a pápának ajánlották fel birtokaikat. Ezt azonban a magyar urak és Béla herceg semmi áron sem akarták eltérni és felszólalásuk folytán II. Endre utóbb csakugyan el is üzte a lovagokat Kúnországból, csak-hogy ezzel megint a pápa neheztelését vonta magára.

Kamarai nyereség.

Ahelyett, hogy Endre az ország bajain segített volna, elvesztett jövedelmi forrásait újjal igyekezett pótolni és e célból állandósította az úgynevezett *kamarai nyereséget*,¹ és elzalogosította Imre özvegyének hitbérét és kincseit. Az ekként szerzett pénzen azután visszavezette Gácsországba Kálmánt,

¹ *Lucrum camerae* a pénzbevéltás körüli nyereség. 1 márkából vagyis $\frac{1}{2}$ font tiszta ezüsből 480 kis denárt vertek, de a közönségnek csak 400-at adtak 1 márka értékében, 80 denárt pedig visszatartottak pénzverés költsége fejében. Minden év elején beszédtek a múlt évi denárokat és újakat hoztak forgalomba, de ezekből megint csak 400 denárt adtak 480 helyett.

a halicsiaktól elűzött fiát. Azonban alig hogy a magyar had hazafelé fordult, a halicsiak Kálmánt letartóztatták és csak oly feltétel alatt bocsátották szabadon, ha Endre király Galiciáról lemond.

Ha a király vétkes közönye és az oligarchok féktelen-
sege nem vesztette el a hazát, ez első sorban a hazafias köz-
nemesség érdeme. Ez a párt a már gyermekkorában meg-
koronázott és a horvát-szlavon herceg címét viselő, erélyes
és kötelességtudó *Béla herceg* körül csoportosult, ki több
alkalommal intette atyját javulásra. Midőn pedig Endre ural-
kodása a pazarlás és gondtalanság miatt mind nyomasztóbbá
lett és a zavar nőttön-nőtt: maga a nemesség szabott határt
a király önkényének és arra kényszerítette Endrét, hogy külön
szabadságlevélben az ő jogait és kiváltságait megerősítse. Ez
együttal az első oklevél, amelyet a király a nemzet követe-
lésére privilégium alakjában adott ki. Magát az aranypecsétes
szabadságlevelet *Arany bullának* nevezik. Az eredeti példány
ugyan elveszett, de fenmaradt egy 1318 körül kiállított hiteles
átírat, mely jelenleg az esztergomi primás levéltárának egyik
szemefénye. A bulla 31 cikke között a következők a főbbek:

Arany bulla
1222.

1. A kir. hatalmat és jövedelmeit részben megszorítja, 1. Kir. hatalom.
másrészt meg biztosítja: az 1. cikk, mely szerint a király
szt. István ünnepén minden évben törvénynapot tartozik tar-
tani Fehérvárott, ahol az összes nemesek szabadon össze-
jöhetnek; a király pedig vagy a nádor hallgassa meg az ő
panaszos dolgaikat. A 11. cikk szerint idegenek az ország-
tanács beleegeyzete nélkül nem emelhetők méltóságra; a
16. c. tiltja egész vármegyéknek vagy bárminő méltóságnak örök
időkre való adományozását; a 17. pedig megengedi, hogy
a király a jogtalan adományokat visszaszerezhesse. Ez a két
cikk a hűbériség elvein alapuló új szókás és a birtokarisztok-
racia ellen irányult és megakadályozta azt, hogy a vármegyék
hűbéri területekké változtak. Ugyancsak ily irányú a 30. c.,
mely szerint a nádoron, bánon és a két udvarbirón kívül
valaki több méltóságot viselhesen. A 26. c. értelmében a király
idegen vendégeknek egyáltalában nem ajándékozhat ingatlan
birtokot. A 23. c. a királyt jó, értékes denár-pénz verésére
kötelezi.

2. A nemesség régi szabadságait védi: az 1. cikk, mely 2. Nemesség.
szerint minden nemes részt vehet a törvénynapokban; a 2. c.,
mely szerint nemes embert törvényes idézés és ítélet előtt
nem szabad elfogni: a 3., 5. és 21. c. értelmében nemes és
pap ezentúl is ment mind az adótól, mind a tizedtől, nem-
különbén a beszállásolás terhétől. A 4. c. a földbirtokot illető-
leg korlátlan szabad rendelkezési jogot biztosít a nemesnek
(a leányát illető negyed kivételével). Más szóval: megszüntették
Kálmán király rendelkezését, mely a nemeseknek a nekik

adományozott királyi adományokkal való korlátlan rendelkező jogot megszorította volt. A 7. c. értelmében a nemes a királyt az ország határain belül saját költségén köteles követni, külföldön a király téríti meg költségeit. A 8. c. szerint, fejjel az ország veszedelmével járó pörben a nádor csakis a király tudtával hozhat ítéletet; a 9. c. szerint az országbíró is csak akkor ítélhet, ha a királyi udvarban tartózkodik. A 24. c. szerint (izmaeliták és zsidók kizárásával) egyedül nemesek lehetnek kamaraispánok és vámtisztek.

3. Alsó nemesség és várjobbágyok.

3. Az alsó nemesség, várjobbágyok és várnép védelméről ezenfelül még a 14. c. gondoskodik, mely szerint a vármegye népét zsaroló várispán elmozdítandó és az okozott kár megtérítésére kötelezendő. Továbbá a 19. pont, mely ezen osztályok szét. Istvántól nyert kiváltságait megújítja és a 20., mely megszabja, hogy a tizedet az adófizető nép ne pénzben, hanem természetben fizesse.

31. c.

4. A befejező 31. cikk pedig ezt mondja; «ha a király vagy bármely utóda ezt a törvényt megsértene, a főpapságnak, főuraknak és nemeseknek, összesen és egyenkint szabadságukban áll, hogy neki, minden hűtlenségi bűn nélkül, ellentmondjanak és ellentálljanak».

Összefoglalás.

Az arany bulla tehát az ország szabad lakóinak régi szabadságát állítja helyre, úgy amint az szét. István korában meg volt; megakarja szüntetni az ezen szabadságot veszélyeztető új szokásokat és bajokat; biztosítani igyekszik a király jövedelmeit és hatalmát, de másrészt az országot akarja biztosítani annak túlkapásai ellen és végül a törvénykezés és közviszonyokban való visszaéléseket megszüntetni.

Párhuzam az angol Magna Chartával.

Ha az arany bullát, alkotmányunk eme talpkövét, összehasonlítjuk a csak 7 évvel korábban kelt, sokkal terjedelmesebb angol magna chartával, kitűnik, hogy egyik sem új eszméken nyugvó, rendszeres alkotás avagy új jogrend, hanem mind a kettő csupán a feledésbe menő ősi alkotmányos jogok ünnepélyes, rendszeres összefoglalása és deklarálása; tiltakozás a király önkénye, nemkülönben a főurak és kegyencek erőszakossága ellen, melyek ellen a nemzet orvoslást keres és megtorlással él. Mindkét chartán ugyanaz a jellemző irányzat vonul végig: a király is tartsa meg a törvényeket; mind a kettő biztosítja az egyéni szabadságot és a birtok szentségét. Mind a két chartát későbbi századok tovább fejlesztették. Mindkettő megmentette a sülyedt királyságot önnön hibáitól, sőt tekintélyét emelte fel azáltal, hogy önkényének korlátokat szabott; egyúttal pedig megerősítette a királyi hatalmat és jövedelmét a nagybirtokos arisztokráciával szemben.

De míg a magyar charta néhány cikktől eltekintve, első sorban csak a nemesség jogait védte, addig a magna charta

a papság és a polgári osztály érdekeit is szem előtt tartotta, minek az lett a következménye, hogy *Angliában mind a három rend egyaránt érdeklődött a charta megtartása iránt*, míg nálunk a külön kiváltságokkal bíró osztályok (papság, nemesség, polgárság) rendesen közönyösen nézték, ha a király egyiküknek tett ígéreteit megszegte. A fegyveres ellenállás kétélű jogáról pedig az angolok röviddel utóbb önként lemondtak, míg a mi nemességünk századokon át ragaszkodott hozzá.

Endre király megesküdtött ugyan, hogy az arany bullát meg fogja tartani és néhány gonosz tanácsosát tényleg el-ejtette; néhány hónap múlva azonban a bulla kieszközölőit elbocsátotta, az arany bullát pedig ő is, új tanácsosai is egy-szerűen félretették. Bátorította őt eljárásában az a körülmény, hogy a pápa a királyi hatalom korlátozásának következményeitől tartva, a főurak eljárását nem helyeselte. Béla herceg ellenben, a trónörökös s egyúttal a reformpártnak időközben «ifjabb királya» koronázott előharcosa nem ismert nagyobb célt, mint hogy a kinővéseitől megrostált királyi hatalmat arra a polcra emelje, melyen III. Béla idejében volt és ebből a célból vállalkozott a már égetővé vált reformok keresztülvitelére. Csakhogy ebből apa és fiú között új viszály támadt. Béla végül VI. Lipót osztrák herceg udvarába volt kénytelen menekülni, de a pápa közbenjárására 1224. mégis megkapta Horvát-Dalmátországot és később Erdély kormányzó-ságát, hol külön udvart tartott.

Miután II. Endre régi pazarlásába visszaesett, és a pápa is erélyesen felszólalt a «pogányok» (izmaeliták és társaik) elhatalmatosodása miatt: Endre 1231-ben a bajok orvoslására új arany bullát adott ki, mely az 1222-kitől több pontban eltért, amennyiben a főpapság és különösen az esztergomi érsek hatalmát emelte, lényegére és céljára nézve azonban amazzal megegyezett. Midőn pedig Endre most sem javult, Róbert érsek a végső eszközhöz nyúlt és 1231-ben nyert hatalmánál fogva az egész országot, Dénes nádort és Sámuel volt kamara-ispánt pedig névszerint is átokkal sújtotta. Endre keserűen panaszkodott a pápának a szegény miatt, mely őt érte, mire a pápa fel is függesztette az interdictumot és legátusát bízta meg a kölcsönös panaszok megvizsgálásával. Endre király ekkor az 1233. évi *bereghi szerződésben* az egyház javadalmaiban tett kár megtérítésére kötelezte magát; megígérte, hogy a főpapok járandóságait pontosan kifizeti, adót a papságtól nem szed, stb. Ámde Endre a bereghi pontokat sem tartotta meg. — Második neje elhunytá után — agg korában — újra fényes esküvőt tartott, esztei Beatrix hercegnővel, de uralmában, lelkületében nem változott és nem javult haláláig, mely 1235 szept. 21. érte utól. Kétség-

Béla h. megki-sérti a kir. hata-lom helyreállítá-sát.

1231. évi arany bulla.

1233. bereghi szerződés.

Endre utolsó éve. Hibái.

telen, hogy ama nyomor forrását, melybe az ország Endre halála után süllyedt, az ő kormányában kell keresni. Legnagyobb hibája, legfőbb mulasztása, hogy a felbomlott régi honvédelmi rendszert és társadalmat más alapon újra nem szervezte.

IV. Béla.
1235—1270.

Béla trónralépése után mindenekelőtt szigorúan megbüntette atya gonosz tanácsosait, régi ellenfeleit, és a legérekesebben folytatta az elidegenített adományozások visszazsedését, miért is a vaskéztől elszokott főurak és főpapok közül sokan meggyülölkék; sőt többen a pápához, majd Harcias Frigyes osztrák herceghez fordultak segélyért, de Béla nem tágitott. IX. Gergely pápa hiába szólítá fel Bélát, hogy a főpapságtól elszedett javakat visszaadja; a nyugati határszáron pusztító Frigyes herceget pedig Béla legyőzte és hadisarcot hajtott be tőle. E siker annyira elvakította, hogy ügyet sem vetve a lappangó elégületlenségre, dicsekvő hangon tudósította a pápát az ország jó állapotáról. Nyomban rá egy irtózatos katasztrófa eltiporta elgyengült, meghasonlott, elszigetelt országát.

E korszak főbb kútforrásai.

A magy. történ. kútforrások kézikönyve, *Marczali, Angyal és Mikától. 1902. Karácsonyi Ján.,* A hamis, hibás keletű stb. oklevelek 1400-ig (1902.) *Sayous, Flegler, Marcali, Kerékgyártó, Toldy, Wattenbach, Sebestyén Gyula, Márki S., Mika S., Csallner* stb. említett munkái (a 26. lapon). *Pauler Gy.,* A magyar nemz. történ. (A II. kötet végéhez csatolt függelék). *Békési Em.,* Magyar írók az Árpádok korában (Kath. Sz. 1896. és 1897.). *Békefi Rem.,* Vallásos és erkölcsi élet Magyarországon az Árpád-házi királyok alatt (Kath. Sz. X. köt. 1896); ugyanő, Árpád-házi közoktatásügyünk (Századok 1896) és: A közoktatás története Magyarországon. I. köt. 1540-ig (Bpest 1906); *Zoltványi, Hajdu, Prikkel, Sörös* dolgozatai («A pannónhalmi bencésrend története». I. köt.) *Karácsonyi Ján.,* A magy. nemzetiségek a XIV. század közepéig (1901).

Rademacher: Aventin (Neues Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde XII. köt.); ugyanő: Die ungar. Chronik (Lipsee, 1887) és cikke a Forschungen zur deutschen Gesch. (25. köt.); *Heinemann,* Zur Kritik. ungar. Gesch.-Quellen (Neues Archiv 1887. 13. köt.). *Rosenauer,* Studien zur Kritik ung. Gesch.-Quellen. (I. Szt. István kora. Medgyesi gymn. progr. 1886). *Pauler Gy.,* Ki volt Hartvicus? (Száz. 1883.); U. az. A Hartvic-legenda (u. ott, 1884). *Pauler Gyula,* A Hertvic-legenda (Száz. 1892). Felelet *Karácsonyinak* cikkére (u. ott). U. az., a Hartvic-vita sarkpontjai (Száz. 1894). U. az. Még egyszer a Hartvic-vita (u. ott). Azután *Kaindl* szólt mindezen vitás kérdésekhez: Studien zu den ungar. Geschichts-Quellen (Archiv für Österr. Gesch. 84. és 85., 88. köt. és 1901. évf.). V. ö. *Karácsonyi J.* (Száz. 1901. 10. füz.), ahol *Kaindl* érvelését ismerteti. *Kaindlla* egyébiránt *Domanovszky S.* is foglalkozott (Századok 1903. 461. és újabban 1905. 56). *Salamon,* Budapest története (III. köt. 4. l.). — A lengyel forrásokról l. *Zeissberg,* Polnische Geschichtsschreibung im Mittelalter (1873) és *Perl-bach,* Die Anfänge der polnischen Annalistik (Neues Archiv 1898. 24. köt.). — A szláv forrásokról l. *Wenzel* cikksorozatát a Történ. Tárban

(1879). *Fejérpataky*, Irodalmunk az Árpádok korában (Figyelő, 1877). *Hirsch*, Byzantinische Studien (1876). *Krumbacher* eml. műve (27. l.). *Neumann*, Griech. Geschichtsschreiber u. Gesch. Quellen. 1888.

Fejérpataky, A kir. kancellária az Árpádok alatt. 1885. *Fejérpataky L.*, Okleveleink Kálmán (1892) és II. István korából (Akad. Ért. 1895). Tov. II. Béla és III. Béla oklevelei (1900). *Óváry Lip.*, A m. t. Akad. oklevélmásolatai (Eddig 3 füzet). *Karácsonyi*, Szt. István oklevelei és a Szilveszter-bulla (1891). *Kubinyi*, Nomenclator Hungarorum antiquorum (I. köt.). *Jireček*, *Sisíc*, *Sufflay*, *Mayer* értekezései a Századok utolsó évfolyamaiban.

Legendák: a) *Szt. István legendája* hármasszerkezetben maradt reánk: az úgynevezett kisebb és nagyobb legendában és a Hartvic püspök által állítólag Kálmán idejében készült életrajzban. István királyt mind a három mint apostoli reformátort dicsőíti, az államférfiúról csak úgy mellékesen szólnak.

b) *Szent Imre legendájának* szerzője, bizonyára hitbuzgó, ascetikus pap, Imre hercegen a tiszta életű, buzgó és töredelmes ifjút tünteti fel. *Békefi Remigius* (Száz. 1901. X. füz. és újabban 1902. 772. l.) szerint az *Institutio morum ad Emericum ducem*, vagyis az Imre herceg számára készült «*Intelmek*» kidolgozásában valószínűen Gellért püspök segédkezett István királynak. Békefi ki is mutatta Gellért forrásait (a Szentírás, frank kapitularék, sevillai Izidor «*Etymologiae*»-je, a toledói zsinat határozatai). *Karácsonyi János* ellenben magát szent Istvánt tartja az «*Intelmek*» szerzőjének. [Ő reá vall a kemény, intő hang és szigorú logika és a 10. fejeletét: «jövő ivadékunk reménye».] (Kiadások: A magy. Történ. Kútírói Kézíkönyve 62. l. és *Mátyás Flór.* Fontes rer. dom. I. 220.)

c) *Szent Gellért legendája* kettős szerkezetben maradt reánk; a *Legenda Minor* úgy látszik régebb és fontosabb a *Major*-nál, mely a XIII. századból való.

d) *Szent László legendáját* egy ismeretlen pap írta a király szentté avatása után, 1192 és 1218 között, vallási érdekek szempontjából; később átdolgozták és történelmi adatokkal bővítették.

Szt. István, Imre, Gellért, szt. László legendáit és életét Szabó K. fordította le magyarra. A latin szöveget kiadta *Mátyás Flórián* (H. H. Fontes Domestici).

A magyar ősforrás (nemzeti krónika). Régebbi krónikáink közül *Kézai*, a budai és a *Mügel*-féle német krónika, a dubnici krónika, az úgynevezett bécsi *Képes* krónika és a pozsonyi nagyobb krónika adatai közös eredetre vezethetők vissza. Ezt a közös, bár eredetiben utóbb elveszett, de ama krónikák által felhasznált és kiírt *kútforrást* némelyek «*Nemzeti krónika*»-nak nevezik és *Marczali* még is kísértette annak rekonstruálását. Más íróink azonban (így *Pauler*) nem értenek egyet ezzel az elnevezéssel, egyszerűen I. vagy ősforrás-, avagy Régi magyar forrásnak nevezik és lehetetlennek tartják annak rekonstruálását. — Vajjon e közös ősforrás feljegyzései mikor és hol keletkeztek? régóta vita és kombináció tárgya. *Pauler* három különböző időben keletkezett részt különböztet meg bennök, melyek szerinte a XII–XIII. században irattak. (A legrégebbi rész Kun László idejében keletkezett. V. ö. A magyar nemz. tört. II. 785). *Huber Alfonz* szerint az ősforrás nem régebb a XIII. század első felénél, II. Endre koránál. (Századok 1883. 885. és 1884. 338.); *Marczali* szerint a «*Nemzeti krónika*» már II. Géza korában, 1150–70 között, még pedig Dömösön keletkezett; a dömösi barátok művét pedig 150 év múltán budai minorita barátok folytatták. *Wattenbach* szerint a krónika 1250 körül már létezett. — *Kaindl* eml. dolgozatai is egybevetendők. — Legutoljára *Domanovszky* szólt a vitás kérdésekhez. Szerinte a Régi magyar krónika kétféle, különböző korból származó szerkesztésben maradt reánk. Az első, az igazi ősforrás,

V. István idejében készült (és ezt használta fel Kézai a maga krónikájában). A második, ifjabb szerkesztés, mely V. Istvántól Nagy Lajosig fűzi tovább az elbeszélést, Nagy Lajos korából való. Ebből az ifjabb változatból merítettek a bécsi Képes Krónika, a Budai Krónika és ennek közeli rokonai. (Századok 1903., 1905. és 1907.). Magok a régi feljegyzések természetesen nem egy, hanem több barát műve, még pedig hazafias szememben írt műve, melyet azután a krónika-folytatói és akik azt kiírták, hol kurtították (mint pl. Kézai), hol meg toldották, sőt meg is másították.

Törvények. Decreta. Ezeket királyaink a kir. tanács közreműködésével hozták (37. l.) a jogrend fentartása, személy- és vagyonbiztonság érdekében és az ezek ellen vétkezők büntetésével foglalkoznak első sorban. Az első királyok decretumai nem maradtak reánk eredeti alakban.

a) *Szent István* törvényei két (vagy talán három) könyvben voltak foglalva; kettő reánk maradt. Leghitelesebbnek látszik a Wattenbach által talált admonti codex szövege.

b) *Szent László* törvényei három könyvben maradtak reánk. Keletkezési helyeik és idejük vitások. Tartalmukról l. f. (a 48. l.).

c) *Kálmán királynak* több gyűlésen hozott *törvényei* két könyvre osztvák és eredetileg úgy látszik, magyar nyelven voltak szerkesztve, de csak az Alberik pap által eszközölt latin kivonat maradt reánk igen késői másolatban. [V. azonban össze Századok 1899. 64. l.].

d) *II. Endre 1222. évi arany bullájának* eredetije hasonlóan elveszett, de megmaradt annak bár későbbkori, de hiteles másolata (a primás levéltárban). Az 1231. bulláról l. a 63. l.).

E törvények megtalálhatók *Endlicher* és *Wenzel* gyűjteményeiben (l. alább) és a *Corpus Juris*-ban: a *Corpus Juris* új, milleniumi, *Márkus-féle* kiadásában *Nagy Gyula* rendezte azokat sajtó alá (I. 1895). A két *Kovachich* gyűjtő először az Árpád-kori országgyűlések reánk maradt törvényeik töredékeit. (L. a VIII. szakasz végét.)

V. ö. *Hajnik M., Timon Akos, Ferdinándy G., Nagy E.* és mások alkotmány- és jogtörténeteit. Tov. *Závodszy L., Szt. István, szt. László* és *Kálmán* korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Budapest, 1904).

Hazai oklevéltárak. Az oklevelek fontossága az Árpád-ház korára oly nagy, hogy nélkülök e kor történetét meg sem lehetne írni. A magyar királyi kancellária ugyanis a jutalmakról s ajándékozásokról szóló oklevelekben mindig hozzátette, mely szolgálatok fejében nyeri a jutalmazott a király háláját. Okleveleink nagy száma bámulandó: egyedül az Országos levéltárban van körülbelül 30,000 olyan oklevél, mely az 1000—1526. évekből származik. *Legrégibb eredeti oklevelünk* a tihanyi apátság alapító oklevele 1055-ből, mint a magyar nyelv legrégibb emléke is tiszteletreméltó! (*Szamota Istv.*, A tihanyi apátság stb. Nyelvtudom. Közlem. 1895). V. ö. újabban *Erdélyi L.* és rendtársai művét a magyar bencés rend történetéről (l. alább).

Segédkönyvek: *Bartal Antal* «Glossariuma» (26. l.) és *Zolnai Gy.* — *Szamota Istv.*, Magyar Oklevél-Szótár. Régi oklevelekben előforduló magyar szók gyűjteménye 1902—4. Pótlékok és javítások *Takáts Sármar-* *tól* (Századok 1906. évf.).

Az Árpád-korszakbeli oklevelek megtalálhatók a következő gyűjteményekben; a) *Fejér*, Codex Diplomaticus (1000—1439-ig) 40 kötet. Tárgymutató *Czinár*-tól. E nagybecsű gyűjtemény azonban nem készült kellő gondnal, sőt súlyos hibákat tartalmaz; mindamellett még ma is nélkülözhetetlen. Még hibásabb b) *Endlicher* gyűjteménye: *Rer. Hungaric. Monumenta* *Apadiana*. — c) *Wenzel Gusztáv*, Codex Diplomaticus *Arpad. continuens.* 12 kötet. Névmutató *Kovács Nándor*-tól. d) *Ráth Károly*, *Nagy Imre* és társai. Codex dipl. Patrius (nyolc kötet). e) *Kubinyi*

Codex dipl. Arpadianus (1 köt.). Nagyjából birtokviszonyokra vonatkozó oklevelek. f) *Knauz*, Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. (I. köt. 979—1273. II. 1273—1321). Továbbá a *Károlyi, Sztáray, Palotássy, Zichy* (mostanig 10 köt.) és *Melczér* családok oklevéltárai. — A horvát oklevéltárak közül: *Thalcic* zágrábi oklevélgyűjteménye és a *Racki* által szerkesztett Documenta historiae Croatiae periodum antiquum illustrantia c. gyűjtemény és *Smidk拉斯*, Codex Diplomaticus regni Croatiae. I. 1101—1200. (Zágráb, 1904. V. ö. *Sufflay* ismért. Századok 1905). — Tov. a *Zimmermann* és *Werner* által kiadott: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (I. 1892. Terjed 1191—1342-ig). — *Szabó Kár.* és *Szádeczky Laj.*, Székely Oklevéltár I—III. köt. 1264-ig.

A külföldhöz való viszonyokról l.: *Thallóczy* és *Aldássy*, Magyarország melléktartományainak oklevéltára. II. köt. Magyarország és Szerbia. 1198—1526. (Bpest. Akadémia 1907).

Német kútfők. A III. és IV. Henrik császár korabeli magyar-német hadjáratokról szólnak a Bajorországban írt *altaichi évkönyvek*. III. Konrád és Barbarossa császárok korára nézve pedig lásd a *mölki, klosterneuburgi, admonti és kremsmünsteri évkönyveket*. Fontos továbbá *Otto freisingeni püspöknek krónikája* és *Barbarossáról írt története*. E nagy befolyású diplomata, egyúttal közeli rokona ama két császárnak, 1147-ben történt kereszties útja alkalmából ismerkedett meg hazánk belső viszonyaival, amidőn ugyanis rosszul titkolt irigységgel értesült királyainknak majdnem korlátlan hatalmáról, valamint arról, hogy akkoriban előkelő nagyjaink nem játszottak oly dacos szerepet, mint rangtársaik Európának hűbéres államaiban. Az Imre és Endre közötti versengésről a *nagy kölni évkönyvek* tartalmazznak hiteles híreket.

Egyéb fontosabb kútfők. *Cosmas prágai esperesnek krónikája* (1108—2118), ki Kálmán királynak kortársa volt. Nevezetes, hogy bár személyesen ismerte királyunkat, a Nemzeti krónikával ellentétben, szóval sem említi annak rút külsejét. Új német ford. Grandaur-tól. II. kiad. (Lipese, 1895). *Cosmas álláspontjáról* l. kül. *Bachmann* a Mittheilungen des Instituts für österr. Geschichtskunde. 21. évf. 2. füz. (1900). *Jireček H.*, Studie ku kronice Koswove. (V. ö. Mitt. d. Inst. f. öst. Gesch. 1896. XVII. 701. l.) — A francia *Otto de Deuil* (Diogilo), VII. Lajos király káplánja, a II. ker. hadjárat alkalmával ismerkedett meg hazánkkal. — Az orosz krónikák közül az úgyn. Nesztor folytatása, a *Hypatiosz-krónika* és több évkönyv említendő.

Horvát kútfők. *János gercsi főesperes krónikája*. (V. ö. *Sufflay* tanulmányát: Századok 1904. 536. (Ugyanott *Domanovszky S.* polemikus cikke.). Imre király drávaparti jelenetéről csakis *Tamás, salonai főesperes* tud valamit. A «Historia Salonitana»-ból *Racki* rendezett új kiadást. (Mon. spect. hist. Slavorum merid. 26. köt. 3. rész. Zágráb, 1894.) V. ö. *Pór A.* bírálatát a Száz.-ban 1896. 54. l. E forrásról l. egyébiránt a 119. lapon, a 2. jegyzetben eml. irod.

A görög befolyás korára *Cinnamus János* és *Nicetas Choniates* byzanci írók mérvadók. *Cinnamus* műve 1118—1176-ig ér és főleg Mánuel idejéről szól; ő említi fel a magyar trónörökösödési törvényt. Mint császári jegyzőnek módjában állott hivatalos kútfőkből meríteni, azonfelül Mánuel császárt Magyarországra kísérte. — *Nicetas* a III. Béla korabeli időkről szól. Műve 1218-ig ér. Megvannak a bonni gyűjteményben. (Corpus Scriptorum bizantinor.) (Újabb byzanci kútfőgyűjtemény a *Spiridion Lambros* és a *Sathas*-féle. Segédkönyvek: 67. l.).

A görög befolyás koráról a későbbkori *Mügeln Henrik krónikája* is szól. Szerzője egy kóborló német dalnok, aki 1346—53 között Nagy Lajos udvarában is megfordult; írt egy német nyelvű (magyar) krónikát, latin nyelven pedig egy Rímes krónikát, melyet Nagy Lajosnak ajánlott. Egy, a Budai krónikához közel álló codexből merített, melyet pongyolán németre fordított, gyakran félre is értett; tán a Bécsi Képes

Krónikába jutott toldalékokat is felhasználta. A német krónika legfontosabb és önálló, hiteles hírei a görög befolyás korára, az 1152—67. évekre vonatkoznak. (V. ö. *Pauler Gy.* I. 782.). *Mügel*n-nek latin rímes krónikájáról l. *Kaindl*, *Studien* VII. sz. 4. s. k. l., az *Archiv für österr. Gesch.*-ben. 84—85. köt. Utóljára *Domanovszky S.* foglalkozott *Mügel*n-nel (Századok, 1907. 20.).¹

Pápai oklevelek. Ezeket nagyjából *Theiner* adta ki «*Mon. Hungariorum sacra illustrantia*» című két kötetnyi műben (I. k. 1216—1353. II. k. 1352—1536). A magy. kath. főpapság egyébiránt már hozzáfogott a pápai levéltárakban lappangó összes magyar történeti vonatkozású oklevél kiadásához, a «*Monumenta Vaticana*» című gyűjteményben. L. bővebben a következő kútfő-szakaszban (123. l.).

A *veszprémi egyházmegye római oklevéltára*. Kiadja *Hornig b.* megbízásából *Fraknói Vilmos*. I. köt. 1103—1272-ig (Budap. 1895). A *pannonhalmi apátság története*. I. köt. *Erdélyi-től*. A *bakonybéli apátság története*. *Sörös P.* és *Erdélyi-től* (I. 1000—1031. 1903).

A *várad*i regestrum 1208—1235. Új kiad. *Kandra Kabos-tól* és újabban *Karácsonyi Ján.* és *Borovszky S.-tól* (1903). Ez a Regestrum a váradi káptalannak II. Endre korabeli jegyzőkönyve, hivatalos ismertetése azoknak a peres ügyeknek, amelyeket az illető felek Szt. László sírjához s a káptalan elé vittek, ahol vagy esküt kellett tenniök, avagy a tüzes vas és forró víz próbáját kiállaniök. Egészben véve a XIII. század egyik legfontosabb és fölötte hiteles becsű kútforrása. V. ö. «Az időrendbe szedett váradi tüzes vaspróba-lajstrom». Kiadja a váradi káptalan (1903). Annak előtte: «*Ritus explorandæ veritatis*» volt a címe; az I. kiadást *Frater György* rendezte 1550-ben.

¹ Időrendi sorban tehát így keletkeztek: Budai krónika, *Mügel*n német krónikája (1358 után), *Mügel*n latin Rímes krónikája (1369 előtt) — és 1358: Bécsei Képes Krónika.